

TÜRKİYE KALKINMA BANKASI A.Ş.

**UYGUN YATIRIM ALANLARI
ARAŞTIRMASI**

MUŞ

YUYAA/98-16-21

**HAZIRLAYAN
NESLİHAN BESLER
KIDEMLİ UZMAN**

ARAŞTIRMA MÜDÜRLÜĞÜ

**Kasım 1998
ANKARA**

TKB MATBAASI

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
TABLolar LİSTESİ	İ
ÖNSÖZ	1
1. İLİN TANIMI (GENEL BİLGİLER)	1
2. COĞRAFI KONUM VE İKLİM ÖZELLİKLERİ	2
2.1. Coğrafi Konum ve Doğal Yapı	2
2.2. İklim Özellikleri ve Bitki Örtüsü	6
3. ULAŞIM VE ENERJİ DURUMU	7
3.1. Ulaşım	7
3.2. Enerji	9
4. EKONOMİK VE SOSYAL YAPI	12
4.1. Nüfus	12
4.2. İstihdam	15
4.3. Eğitim	19
4.4. Sağlık	23
4.5. Tarımsal, Hayvansal Etkinlikler ve Ormancılık	25
4.5.1. Bitkisel Üretim	27
4.5.2. Hayvancılık	37
4.5.3. Ormancılık	43
4.6. Madencilik	44
4.7. İmalat Sanayii	46
4.8. Turizm	55
4.9. Ticaret, Bankacılık ve Gelir Durumu	59
4.9.1. Ticaret	59
4.9.2. Bankacılık	62
4.9.3. Gelir	67
4.10. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Durumu	75

5. YÖRENİN EKONOMİK GELİŞME YÖNÜNDEN ANALİZİ	82
5.1. Mevcut Durum	82
5.1.1. Coğrafi Yapı	82
5.1.2. Demografik Durum	83
5.1.3. Altyapı İmkanları	83
5.1.4. Tarımsal Yapı ve Hayvancılık	84
5.1.5. Sanayi	85
5.1.6. Turizm	87
5.1.7. Bankacılık	87
5.1.8. Teşvik Durumu	88
5.1.9. Gelir ve Sosyo-Ekonomik Durum	89
5.2. Hayvansal Üretimi Geliştirmeye Yönelik Uygulamalar ve Öneriler.....	91
5.3. İlde Sanayi Üretimini Geliştirmeye Etkili Faktörler ve Öneriler	94
5.4. Yatırım Ortamını İyileştirmek İçin Alınması Gereken Diğer Önlemler	103
5.5. Yatırımlarda Devlet Yardımları	105
6. ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ DEĞERLENDİRME	120
KRİTERLERİNE GÖRE SINIFLANDIRILMASI	
6.1. Değerlendirme Kriterleri	120
6.2. Uygun Yatırım Konuları	122
6.2.1. Doğal Kaynak Potansiyelini Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar	123
6.2.2. Talebi Karşılamaya Yönelik Yatırımlar	124
6.3. Değerlendirme Kriterlerine Göre Önerilerin Sınıflandırılması	125
7. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	136
YARARLANILAN KAYNAKLAR	140

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 1 : İl Merkezinin İlçelere ve Diğer Merkezlere Uzaklığı	9
Tablo 2 : İl Elektrik Tüketiminin Türkiye ve Marmara Bölgesi İçindeki Yeri	11
Tablo 3 : Sayım Yıllarına Göre Ülke ve İl Nüfusu İle Yıllık Nüfus Artış Hızları	12
Tablo 4 : İl Nüfusunun Yerleşim Merkezlerine Göre Dağılımı ve Nüfus Yoğunluğu .	14
Tablo 5 : Türkiye ve Van' da Şehir - Köy Nüfus Oranları	15
Tablo 6 : İl İktisadi Faal Nüfusunun Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı	16
Tablo 7 : İş ve İşçi Bulma Kurumuna Yapılan Başvurular ve İşe Yerleştirilenler	18
Tablo 8 : Van, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye'nin Sosyal Güvenlik Bakımından Karşılaştırması.....	19
Tablo 9 : Okuryazarlık ve Bitirilen Son Öğretim Kurumuna Göre Nüfus	20
Tablo 10 : Okul Gruplarına ve Cinsiyete Göre Okullaşma Oranları	21
Tablo 11 : Eğitim Kademelerine Göre Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları.....	22
Tablo 12 : Van İli Yataklı Tedavi Kurumlarının Yatak Sayısı Hekim Sayısı ve Faaliyetleri	24
Tablo 13 : Sağlık Personeli Sayısı ve Personel Başına Nüfus.....	24
Tablo 14 : Van İli Tarımsal Hasılasının Yıllar İtibariyle Gelişimi	26
Tablo 15 : İl Arazisinin Kullanıma Göre Dağılımı	27
Tablo 16 : İl Tarım Alanlarının Kullanış Amaçlarına Göre Dağılımı	28
Tablo 17 : İlçelere Göre Sulanan Tarım Alanları	29
Tablo 18 : Van İli Tarla Ürünleri Üretimi	30

	Sayfa No
Tablo 19 : Tarla Ürünleri Üretimi ve Ekilen Alan	31
Tablo 20 : İl Sebze Ürünleri Üretiminin Ülke ve Bölge İçindeki Yeri	34
Tablo 21 : İl Meyve Üretimi	35
Tablo 22 : İl Tarımsal Araç ve Gereç Sayısı	36
Tablo 23 : İl Gübre Kullanımı ve Gübrelenen Alan	37
Tablo 24 : İl Tarımsal Mücadele İlaçları Tüketimi	37
Tablo 25 : Van İli Hayvan Varlığının İlçeler İtibariyle Dağılımı	38
Tablo 26 : Van İli Kümes Hayvan Varlığının İlçeler İtibariyle Dağılımı	39
Tablo 27 : Hayvan Varlığı Bakımından Van'nın Ülke ve Bölge İçindeki Yeri	40
Tablo 28 : İlde Kesilen ve Sağılan Hayvan Sayıları	41
Tablo 29 : Van Hayvansal Ürünler Üretiminin Bölge ve Türkiye ile Karşılaştırması ...	42
Tablo 30 : Van İli Su Ürünleri Üretimi	43
Tablo 31 : Van İli Maden Varlığının Dağılımı ve Niteliği	45
Tablo 32 : İl İmalat Sanayiinde Faaliyet Gösteren Kuruluşlar.....	47
Tablo 33 : İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Van ve Türkiye'deki İşyeri Sayısı	48
Tablo 34 : Van İli Sanayi Sektörü Hasılasının Yıllar İtibariyle Gelişimi.....	49
Tablo 35 : Van İmalat Sanayiindeki İşyeri Sayısı, Çalışılan İşçi-Saat Toplamı, Çevirici Güç Kapasitesi, Stok Değişimleri, Sabit Sermayeye Yapılan İlaveler ve Katma Değer	51
Tablo 36 : Yıllar İtibariyle İle Gelen Turist Sayısı	57

	Sayfa No
Tablo 37 : İldeki Turizm İşletme Belgeli Tesisler	58
Tablo 38 : İl Ticaret Sektörü Hasılasının Yıllar İtibariyle Gelişimi.....	60
Tablo 39 : Van'da Ticaret ve Hizmetler Sektöründe Faaliyet Gösteren İşyeri Sayısı ve Türkiye İle Karşılaştırması	61
Tablo 40 : İl Sınır Ticaretinde İhracat ve İthalatın Yıllar İtibariyle Gelişimi	62
Tablo 41 : Toplam Banka Mevduatının Yıllar İtibariyle Gelişimi.....	63
Tablo 42 : Kişi Başına Banka Mevduatının Yıllar İtibariyle Gelişimi.....	64
Tablo 43 : Toplam Banka Kredilerinin Yıllar İtibariyle Gelişimi.....	65
Tablo 44 : Kişi Başına Banka Kredilerinin Yıllar İtibariyle Gelişimi	66
Tablo 45 : Kredi/Mevduat Oranı Açısından İlin Bölge ve Türkiye ile Karşılaştırması.	67
Tablo 46 : Van İli GSYİH'sının Yıllar İtibariyle Gelişimi	68
Tablo 47 : Van İli GSYİH'sının Sektörlere Göre Dağılımı (Cari).....	69
Tablo 48 : Van İli GSYİH'sının Sektörlere Göre Dağılımı (Üretici Fiyatlarıyla).....	70
Tablo 49 : Van İli GSYİH'sının İlçeler İtibariyle Dağılımı	72
Tablo 50 : Van İli GSYİH'sının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi İçindeki Yeri	73
Tablo 51 : Van İli Kişi Başına Düşen GSYİH'sının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi İçindeki Yeri	74
Tablo 52 : İllerin Sosyo – Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması	76
Tablo 53 : Gelişmişlik Endeksine Göre Kademeli İl Grupları	78
Tablo 54 : İlçeler İtibariyle Gelişmişlik Sıralaması	81

	Sayfa No
Tablo 55 : Yıllar İtibariyle Türkiye, Doğu Anadolu Bölgesi ve Van İline Verilen Yatırım Teşvik Belgelerinin Dağılımı.....	88
Tablo 56 : 1990-1998 Döneminde Van'a Verilen Teşvik Belgelerinin Sektörel Dağılımı.....	89
Tablo 57 : Tarım ve Hayvancılık Sektöründe Önerilen Yatırım Konularının Kuruluş Yeri Faktörlerine Göre Değerlendirilmesi	127
Tablo 58 : Madencilik Sektöründe Önerilen Yatırım Konularının Kuruluş Yeri Faktörlerine Göre Değerlendirilmesi	128
Tablo 59 : Sanayi Sektöründe Önerilen Yatırım Konularının Kuruluş Yeri Faktörlerine Göre Değerlendirilmesi	129
Tablo 60 : Önerilen Yatırım Konularının Tahmini Yatırım Tutarı ve İstihdam Durumu	135

1. İLİN TANIMI (GENEL BİLGİLER)

Yüzölçümü	: 8.196 km ²
Nüfusu (1997)	: 422.247
Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı	: Binde 16.11
Nüfus Yoğunluğu	: 52 kişi
Şehir Nüfusunun Toplam Nüfusa Oranı	: %37
Doğurganlık Hızı	: 5
Okur-Yazarlık Oranı	: %56.79
Tarım İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	: %84.5
Sanayi İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	: %2
Onbin Kişiyeye Düşen Hastane Yatağı Sayısı	: 8.7
Onbin Kişiyeye Düşen Hekim Sayısı	: 0.9
İmalat Sanayi İşyeri Sayısı	: 231
Nüfus Başına Sanayi Hasılası (Cari)	: 3.608.452 TL.
Sanayi Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Yeri	: %0.02
Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Yeri	: %0.5
Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın Türkiye İçindeki Yeri	: %0.14
Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	: 763 \$
Banka Şube Sayısı	: 14
Kişi Başına Banka Mevduatı	: 52 \$
Banka Mevduatının Türkiye İçindeki Yeri	: %0.04
Kişi Başına Banka Kredileri	: 13 \$
Banka Kredilerinin Türkiye İçindeki Yeri	: %0.03
Kişi Başına Elektrik Tüketimi	: 188 Kwh/kişi

1.1. İLİN TARİHÇESİ

İlkçağ tarihi Urartular'la başlayan Muş ve çevresi uzun yıllar Roma, Part, Ermeni ve Sasani mücadelelerine sahne olmuş, Arap akınları döneminden başlayarak, Türklerin Bizans ordusunu Malazgirt'te yenerek bozguna uğratmasına kadar Bizans hakimiyetinde kalmıştır. Anadolu'nun Türkleşmesi dönemini başlatan 1071 Malazgirt savaşı doğurduğu sonuçlar itibariyle Muş il tarihinin en önemli olayıdır.

Asırlarca Selçuklu ve Akkoyunlu gibi Anadolu Beylikleri'nin yönetiminde kalan Muş, 1514 Çaldıran savaşından sonra Osmanlı egemenliğine girmiş, I. Dünya savaşı yıllarında bir süre Rus işgali altında kalmış, Mayıs 1917'de kesin olarak Türklerin eline geçmiştir.

30 Mayıs 1926 tarih ve 877 sayılı kanunla Bitlis iline bağlanan Muş, 2 Haziran 1929 tarih ve 1509 sayılı kanunla il haline getirilmiştir.

2.COĞRAFİ KONUM VE İKLİM ÖZELLİKLERİ

Muş ili Erzurum, Ağrı, Bitlis, Batman, Diyarbakır ve Bingöl illeri ile çevrelenmiş, Doğu Anadolu'nun yukarı kısmında 39°27' - 38°34' kuzey enlemleri ile 42°40' - 41°07' doğu boylamları arasında yer almaktadır.

Yüksek ve dağlık bir yörede bulunan Muş ilinin yüzölçümü 8.196 km²' dir. İl alanının %34.9'unu kaplayan dağlar, Güneydoğu Toroslar'ın uzantılarıdır. İl alanında bulunan başlıca dağlar şunlardır; Akdoğan (Hamurpet), Bilican, Bingöl, Otluk, Haçreş (Karaçavuş), Şerafettin ve Yakupağa.

İl yüzölçümünün %27.2'sini genç ve verimli alüvyonlarla örtülü ovalar, %37.9'unu genellikle 1.550-1.700 metre rakımlı platolar ve geri kalan % 34.9'unu dağlar oluşturur.

Muş'un en büyük ovası olan ve ilin adı ile anılan 1650 km²' lik bir alanı kaplayan Muş Ovası, Türkiye'nin üçüncü büyük ovasıdır. Ayrıca, yüzölçümleri 160 ile 525 km² arasında değişen üç büyük ova daha mevcuttur. Bunlar, Bulanık, Liz ve Malazgirt ovalarıdır.

Uzunluğu 80 kilometre, genişliği ise 30 kilometreyi bulan Muş Ovası basamaklı bir yapı gösterir. Kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda uzanır. Rakım, ovanın batı kesiminde 1250 - 1300, doğuda ise 1400 metreye yaklaşır. Ovanın güneyini Haçreş (Karaçavuş) Dağları çevirir. Bu dağlar, Muş Ovası'na dik yamaçlarla inerler. Kuzeyinde ise, Şerafettin Dağları ve bu sıranın uzantıları vardır. Murat Irmağı, daha az eğimli olan bu dağlar arasında yer yer genişleyen bir yarma vadisinde akar. Muş Ovası'nın doğu ucunda Nemrut Dağı yer alır. Batı ucunda ise dağlık alanlar vardır. Murat Irmağı'nın açtığı dar ve derin Genç Boğazı, bu dağlık alandadır.

Muş Ovası, III. Jeolojik zamanın miyosen dönemi ortalarına kadar bir birikinti alanı iken, yerkabuğu hareketleri sonucu bir çöküntü alanına dönüşmüştür. Bu alan sonraki jeolojik dönemlerde yeni alüvyonlarla da örtülerek, verimli bir ova durumuna gelmiştir. Muş Ovası'nı sulayan en önemli akarsular Murat Irmağı'nın bir bölümüyle, bu ırmağa katılan Karasu Irmağıdır.

Fırat Havzası içinde kalan Muş ilinde, uzunlukları 8 ile 110 km. ve debileri 17.081 m³/sn ve 102.690 m³/sn arasında değişen 5 çay ve 1 nehir bulunmaktadır. Önemli akarsuları Murat ve Karasu ırmaklarıdır. İlin başlıca gölleri ise Haçlı (Bulanık), Hamurpet (Akdoğan), Küçük Hamurpet ve Gaz (Kaz) gölleridir.

İl merkezinin rakımı 1404 metre ve ilin en yüksek dağı olan Akdoğan 2950 metre yüksekliğindedir.

İl toplam arazisinin 348.198 Ha'ı tarım alanı, 56.484 Ha'ı orman ve fundalık, 388.106 Ha'ı çayır ve mera, 44.863 Ha'ı da tarım dışı araziden oluşmaktadır.

Muş il alanının hemen hemen tamamı birinci derece deprem kuşağı içinde yer almaktadır. İl alanının büyük bölümünü yarı olgun topraklar grubuna giren kahverengi orman toprakları kaplar. Bu topraklar sığ ve bitkisel üretime elverişsizdir. Sığ ve alkalik özelliklerinden ötürü, bitkisel üretime elverişsiz olan bu topraklar, eğimin %40 yada daha çok olduğu dağlık ve engebeli alanlarda yaygındır, yalnızca orman ağaçları yetişmektedir.

İl alanında yaygın olarak görülen bir başka toprak türü ise volkanik kütlelerin üzerlerini örten derinlikleri yok denecek kadar az topraklardır. Bu topraklar eğimin %40'ı geçtiği kesimlerde görülür. Fiziksel ve kimyasal özelliklerinden ötürü yalnızca çayır oluşumuna elverişli olan bu topraklar Muş'ta hayvancılığın gelişmesinde en önemli faktördür. Muş'ta görülen diğer bir toprak türü ise alüvyonlardır.

Muş yeraltı kaynakları bakımından zengin değildir. Barit, çimento hammaddeleri ve tuz yatakları başlıca yer altı zenginliklerini oluşturur. Merkez ilçede bulunan barit yataklarının toplam rezervi 3235 bin tondur. Kalker ve kilden oluşan çimento hammadde kaynakları Merkez ilçe alanındadır ve toplam rezervi 121 milyon tondur. Malazgirt ilçesine bağlı Aktuzla'da bulunan tuz yatakları ilin tuz ihtiyacının %90'ını karşılar.

Muş ilinin içme ve kaplıcalarının en önemlisi Varto ilçesindeki Bazıkan çermiğidir. Çermiğin suyu Varto şehir merkezinin 27 kilometre batısındaki Bazıkan köyünde iki

ayrı kaynaktan çıkmaktadır. Su geliri saniyede 0.16 litre, sıcaklığı 38C°'dir. Banyosunun sakinleştirici, içiminin ise karaciğer ve safrakesesi rahatsızlıklarına iyi geldiği söylenmektedir. Ayrıca, Varto'da bulunan Alagöz Kaplıcası, Safyan ve Kayalidere madensuları, Malazgirt'te bulunan Karahasan madensuyu ve Bulanık'ta bulunan Şar (Şor) Gölü madensuyu diğer su kaynaklarıdır.

2.1.İklim Özellikleri

Tipik kara ikliminin hakim olduğu ilde, yaz mevsimi sıcak ve kurak, kış mevsimi soğuk ve bol kar yağışlı geçer. Yağış durumu ilçelere göre değişiklik göstermekte olup, en çok yağışı merkez ilçe, en az yağışı Bulanık ilçesi almaktadır. En soğuk aylar Ocak- Şubat, en sıcak aylar Temmuz-Ağustos aylarıdır. En sıcak ve en soğuk aylara ait son on yılın ortalama değerleri şu şekildedir; Ocak -8.4 °C, Şubat -7.3 °C, Temmuz 25.5 °C, Ağustos 25.1 °C, dir. Yağışlı gün sayısı 118, yıllık ortalama yağış miktarı 65.5 kg/m²'dir. En az yağış Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında olmaktadır. Kar örtüsü ortalama 100 gün yerden kalkmaz. Nisbi nem oranının en yüksek olduğu ay Aralık, en düşük olduğu ay ise Ağustos aylarıdır. Nisbi nem oranı, yazın % 35, kışın % 50 dolayındadır. Kasım ayının ikinci yarısında başlayan don, Nisan ayının ortasına kadar sürmektedir. Bitkisel üretimi sınırlayan don olayı tarımsal üretimde çeşitliliği engelleyen önemli bir faktördür.

3. ULAŞIM VE ENERJİ DURUMU

3.1. Ulaşım

Karayolu

Muş'un birinci derece önemli ve trafik yoğunluğu en fazla olan karayolu ulaşım bağlantısı Bingöl-Muş-Tatvan eksenidir. Muş'un öbür karayolu ulaşım bağlantıları bu eksenden kuzeye doğru uzanan yoldur. Bunlar, Muş'u Hınıs üzerinden Erzurum'a

bağlayan Muş-Varto ile Muş'u Patnos-Tutak ve Hamur üzerinden Ağrı'ya bağlayan Muş-Bulanık-Malazgirt yollarıdır. Bulanık-Malazgirt yolu doğu-batı doğrultulu bir yolla Varto ile de bağlantılıdır.

Muş il merkezinin ilçelerine ve önemli merkezlere olan uzaklığı Tablo 1'de verilmektedir.

TABLO 1 : İL MERKEZİNİN DİĞER İLÇELERE VE ÖNEMLİ MERKEZLERE UZAKLIĞI

İL ADI	UZAKLIK (km)	İLÇE ADI	UZAKLIK (km)
Erzurum	247	Bulanık	107
Bingöl	115	Malazgirt	145
Bitlis	84	Varto	60
Van	227	Hasköy	21
Ankara	1050	Korkut	28

Muş ili ilçe ve köy yollarının toplamı 2.737 kilometre olup, bunun 551 kilometresi asfalt kaplama, 1.935 kilometresi stabilize kaplama, 251 kilometresi ran yoludur. İlin 238 kilometresi asfalt, 88 kilometresi stabilize, 5.5 kilometresi ise bölünmüş yolu vardır.

Muş-Diyarbakır ulaşımı halen Bitlis üzerinden sağlanmaktadır. Söz konusu ulaşımın Muş Kızılağaç-Diyarbakır 9. Bölge sınırı olan yolun asfaltlanmasıyla, bir taraftan Muş-Diyarbakır yolu 80 km. kısalacak, diğer yandan Bitlis-Diyarbakır yolunun yükü önemli ölçüde hafiflemiş olacaktır.

Bütün köylere yol yapılmıştır. Ancak sert geçen kış aylarında kar yolları kapamakta ve kar mücadelesi sırasında yapılan çalışmalar yolların her yıl onarılması ihtiyacını doğurmaktadır. Köy yollarının asfaltlanması için Köy Hizmetlerinin makine parkı yetersiz kalmaktadır.

Demiryolu

1955 yılında tamamlanan demiryolu, ilin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak, 1992 yılından beri Muş ili üzerinden sağlanan Haydarpaşa-Tatvan tren hattında sadece yük taşımacılığı yapılmaktadır. Yolcu trenlerine yapılan terörist saldırılar nedeniyle, 1992 yılından itibaren Vangözü Ekspresi Muş iline gelmemektedir. Demiryoluyla yolcu taşımacılığı Elazığ ve Van üzerinden yapılmaktadır.

Havayolu

Muş ilinde bulunan NATO Askeri Havaalanı 1992 yılında sivil ulaşımına açılmış ancak, terminal binası, taksit yolu ve apron projesi henüz tamamlanmamıştır. Türk Hava Yolları her gün tek seferli olarak (Ankara-Muş-Ankara) yolcu taşıma hizmeti vermektedir.

Haberleşme ve İletişim

Muş ilinde 6 tane Posta İşletme Müdürlüğü ve bu müdürlüklere bağlı 21 şube ile 375 acente bulunmaktadır. Bütün köylerinde telefon olan İl'in teknik eleman ve santral yetersizliği nedeniyle haberleşme hizmetlerinde aksaklıklar olmaktadır. Büyük yerleşim yerlerinde kurulu telefon santral kapasiteleri yetersiz kalmaktadır.

Yağışlı günlerde televizyon yayınlarının net olarak izlenmesi mümkün olmamaktadır. Ayrıca, TV vericisindeki arızalanmalar nedeniyle, TRT'nin yayınları sık sık kesilmektedir.

3.2. Enerji

Elektrik enerjisini Keban Barajı'ndan sağlayan ilde, enerji üretimine yönelik Alparslan-I ve Alparslan-II Baraj ve HES proje çalışmaları yürütülmektedir. 1998 yılı yatırım programına göre, proje tutarı 125.5 trilyon, 1998 yılı ödeneği 16 trilyon olan projelerden Alparslan-I yıllık 488 GWH enerji üretim, Alparslan-II yıllık 430 GWH

enerji üretim kapasitelidir. Hem enerji, hem de sulama ihtiyaçlarını karşılayacak olan projeler ilin gelişmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Muş ilinde 1995 yılında elektrik abone sayısı meskenlerde 50.893, ticarethanelerde 3.976, resmi dairelerde 700, sanayi kuruluşlarında 597 iken, 1996 yılında elektrik abone sayısı meskenlerde 52.461, ticarethanelerde 3.432, resmi dairelerde 807, sanayide 616 'dır. 1995 ve 1996 yılları elektrik abone sayıları ve elektrik tüketimi incelendiğinde; Muş 1995 yılı toplam elektrik tüketimi 72.017 MWh, 1996 yılı elektrik tüketimi 78.227 MWh olmuştur. 1996 yılında mesken, resmi daireler ve sanayi elektrik abone sayılarında artış olmuş, mesken elektrik abone sayısındaki artışa rağmen tüketimde azalma meydana gelmiştir. Ticarethanelerdeki elektrik abone sayısındaki azalma tüketime de yansımıştır. Karşılaştırılan iki yılda (1995-1996), elektrik tüketiminde gözlenen artış resmi daireler elektrik tüketiminden kaynaklanmaktadır.

Toplam elektrik tüketiminin 1996 yılında 78.227 MWh olduğu Muş'ta, kişi başına elektrik tüketimi, 1995 yılında 176 KWh/kişi iken, 1996 yılında 188 KWh/kişi olmuştur. Bu tüketim bölge ve Türkiye ortalamasının bir hayli altında kalmaktadır. Türkiye kişi başına elektrik tüketimi 1996 yılında 1.183 KWh/kişidir.

Tablo 2'de Muş ili elektrik tüketiminin Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri verilmektedir.

TABLO 2 : MUŞ İLİ ELEKTRİK TÜKETİMİNİN TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİNDEKİ YERİ (Mwh)

Abone Türü	1995			1996			1996 (%)	
	Türkiye (1)	Doğu Anadolu Bölgesi (2)	Muş (3)	Türkiye (1)	Doğu Anadolu Bölgesi (2)	Muş (3)	(3)/(2)	(3)/(1)
Mesken	14.492.548	582.753	27912	16.394.195	667.821	27.148	4.07	0.17
Ticarethane	4.195.226	88.444	3395	5.740.904	127.611	3.223	2.53	0.06
Resmi daire	3.011.571	104.487	7411	3.002.469	193.139	16.799	8.70	0.56
Sanayi	38.007.406	846.050	2876	40.638.270	919.545	2.839	0.31	0.01
Diğer	7.687.153	448.075	30423	8.380.762	431.292	28.218	6.54	0.34
TOPLAM	67.393.904	2.108.801	72017	74.156.600	2.339.408	78.227	3.34	0.11

KAYNAK : TEDAŞ

Tablo 2'den de görüldüğü gibi, 1996 yılı Muş ilinin elektrik tüketimi, Doğu Anadolu Bölgesinin aynı yıldaki elektrik tüketimi içindeki payı, meskenlerde % 4.07, ticarethanelerde % 2.53, resmi dairelerde % 8.70, sanayide % 0.31, diğerleri kaleminde % 6.54'tür. Muş'un bölge içindeki en yüksek paya sahip olduğu kalem % 8.70 ile resmi daireler tüketimidir. Bunu, diğerleri ve mesken tüketimleri izlemektedir. Türkiye içinde Muş ilinin payına bakılacak olursa, meskenlerde % 0.17, ticarethanelerde % 0.06, resmi dairelerde % 0.56, sanayide % 0.01 ve diğerlerinde % 0.34'lük paylarla ortalama tüketim değerlerinin bir hayli altında olduğu görülmektedir. Muş'un ülke elektrik tüketimi içinde en yüksek paya ulaşan kalemi, aynı bölge karşılaştırmasında olduğu gibi % 0.56'lık payla resmi dairelerdir. Resmi daireler elektrik tüketimini % 0.34'lük payla diğerleri ve % 0.17 ile mesken tüketimleri izlemektedir. Sanayi elektrik tüketiminin ülke ve bölge bazında en alt sırada ve düşük değerli çıkması ilin sanayi açısından gelişmemiş olduğunu vurgulamaktadır.

4. EKONOMİK VE SOSYAL YAPI

4.1. Nüfus

1997 Genel Nüfus Tespiti Sonuçlarına göre, Muş ilinin toplam nüfusu 422.247'dir. Türkiye nüfus büyüklüğüne göre iller sıralamasında 44. sırada yer alan Muş ilinin yıllık nüfus artış hızı binde 26.04'tür. 1985'te nüfus yoğunluğu kilometrekarede 41 iken bu rakam, 1990 yılında kilometrekarede 46, 1997 yılında kilometrekarede 52 kişiye ulaşmıştır.

Tablo 3'te yıllar itibarıyla Türkiye ve Muş ilinin nüfusları ve nüfus artış hızları verilmektedir.

TABLO 3 : SAYIM YILLARINA GÖRE ÜLKE VE İL NÜFUSU İLE YILLIK NÜFUS ARTIŞ HIZLARI

YILLAR	TÜRKİYE (1)		MUŞ(2)		(%)
	NÜFUS	ARTIŞ HIZI (%0) (*)	NÜFUS	ARTIŞ HIZI (%0) (*)	(2) / (1)
1955	24.064.763	27.75	136.401	48.02	0.05
1960	27.754.820	28.53	167.638	41.24	0.06
1965	31.391.421	24.63	198.716	34.01	0.06
1970	35.605.176	25.19	234.250	32.90	0.06
1975	40.347.719	25.01	267.203	26.32	0.06
1980	44.736.957	20.65	302.406	24.75	0.06
1985	50.664.458	24.88	339.492	23.14	0.06
1990	56.473.035	21.71	376.543	20.72	0.07
1997	62.856.874	15.08	422.247	16.11	0.07

(*) : Yıllık Nüfus Artış Hızını kapsamaktadır.
Kaynak: DİE

Tablo 3'de Sayım yıllarına göre Türkiye ve Muş il nüfusu ile yıllık nüfus artış hızları verilmiştir. Yıllık nüfus artış hızı rakamları yıllar itibariyle incelendiğinde, 1955 yılında Türkiye nüfus artış hızı binde 27.75 iken Muş ilinde binde 48.02 ile Türkiye ortalamasını bir hayli üstündedir. Bu fark yıllar itibariyle azalma eğilimi göstermiş, 1975 yılında Türkiye ortalaması binde 25.01 iken Muş'ta binde 26.32, 1985 yılında Türkiye ortalama nüfus artış hızı binde 24.88 iken Muş'ta binde 23.14 olmuştur. Nüfus artış hızının ülke ortalamasının altında kalması Muş ilinin göç veren il olmasından kaynaklanmaktadır. 1997 Genel Nüfus Tespiti sonuçlarına göre, Muş ilinde binde 16.11 olan nüfus artış hızı, Türkiye ortalaması olan binde 15.08'in üstüne çıkmıştır. Bu sonuç terör olaylarının Muş ilinde azalması, dolayısıyla göçün azalması şeklinde yorumlanabilir.

1997 Genel Nüfus Tespit Sonuçları çalışmamız esnasında resmen ilân edilmemiş olmakla beraber, Devlet İstatistik Enstitüsünden alınan geçici rakamlar yıllık nüfus artış hızı hesaplanmasında kullanılmıştır.

Tablo 4'te Muş il nüfusunun yerleşim merkezlerine göre dağılımı ve nüfus yoğunluğu verilmektedir.

TABLO 4 : İL NÜFUSUNUN YERLEŞİM MERKEZLERİNE GÖRE DAĞILIMI VE NÜFUS YOĞUNLUĞU (1990)

İLÇE ADI	ŞEHİR NÜFUSU	KÖY NÜFUSU	TOPLAM NÜFUS	YÜZÖLÇÜMÜ (Km ²)	NÜFUS YOĞUNLUĞU (Kişi/km ²)
Merkez	44.019	96.934	140.953	3.065	46
Bulanık	13.332	65.663	78.995	1.625	49
Hasköy	10.532	13.130	23.662	227	104
Korkut	3.212	24.229	27.441	575	48
Malazgirt	19.079	43.772	62.851	1.392	45
Varto	10.980	31.661	42.641	1.312	33
Toplam	101.154	275.389	376.543	8.196	46

KAYNAK : DİE, "1990 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Muş

1990 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına göre, Muş ilinde nüfus yoğunluğu en fazla olan ilçenin kilometrekarede 104 kişi ile Hasköy, nüfus yoğunluğu en az olan ilçenin kilometrekarede 33 kişi ile Varto olduğu görülmektedir. Türkiye nüfus yoğunluğu ortalamasının kilometrekarede 73 kişi olduğu düşünüldüğünde Muş ili nüfus yoğunluğu ortalamasının, ülke ortalamasının altında kaldığı görülmektedir.

Tablo 5'te 1997 tarihi itibarıyla Muş il nüfusunun yerleşim merkezlerine göre dağılımı verilmektedir.

TABLO 5 : İL NÜFUSUNUN YERLEŞİM MERKEZLERİNE GÖRE DAĞILIMI VE NÜFUS YOĞUNLUĞU (1997)

İLÇE ADI	ŞEHİR NÜFUSU	KÖY NÜFUSU	TOPLAM NÜFUS	YÜZÖLÇÜMÜ (Km ²)	NÜFUS YOĞUNLUĞU (Kişi/km ²)
Merkez	65.801	101.642	167.443	3.065	55
Bulanık	30.014	65.613	95.627	1.625	59
Hasköy	17.448	17.619	35.067	227	154
Korkut	6.052	23.821	29.873	575	52
Malazgirt	18.509	38.807	57.316	1.392	41
Varto	15.195	21.726	36.921	1.312	28
Toplam	153.019	269.228	422.247	8.196	52

KAYNAK: DİE

1997 yılında yapılan Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına göre, Muş ilinde şehir nüfusu artmış, kırsal kesimde yaşayanların toplam nüfusa oranı % 63'e düşmüş, nüfus yoğunluğunun da artmış (52 kişi/km²) olduğu görülmektedir.

Türkiye ve Muş ili nüfusunun 1960 ve 1997 yılları itibariyle yerleşim yerlerine göre dağılımı Tablo 6'da, oransal olarak dağılımı Tablo 7'de verilmektedir.

TABLO 6 : TÜRKİYE VE MUŞ İLİ YERLEŞİM YERLERİNE GÖRE NÜFUS

YILLAR	TÜRKİYE		MUŞ	
	KÖYLER	ŞEHİRLER	KÖYLER	ŞEHİRLER
1960	18.895.089	8.859.731	143.684	23.954
1965	20.585.604	10.805.817	166.213	32.503
1970	21.914.075	13.691.101	189.361	44.889
1975	23.478.651	16.869.068	212.480	54.723
1980	25.091.950	19.645.007	231.329	71.077
1985	23.798.701	26.865.757	261.015	78.477
1990	23.146.684	33.326.351	275.389	101.154
1997	21.983.217	40.882.357	269.228	153.019

KAYNAK : DİE

TABLO 7 : TÜRKİYE VE MUŞ İLİ ŞEHİR VE KÖY NÜFUS ORANLARI (%)

YILLAR	TÜRKİYE		MUŞ	
	KÖYLER	ŞEHİRLER	KÖYLER	ŞEHİRLER
1960	68.08	31.92	85.71	14.29
1965	65.58	34.42	83.64	16.36
1970	61.55	38.45	80.84	19.16
1975	58.19	41.81	79.52	20.48
1980	56.09	43.91	76.50	23.50
1985	46.97	53.03	76.88	23.12
1990	40.99	59.01	73.14	26.86
1997	34.97	65.03	63.76	36.24

KAYNAK: DİE

Tablo 7'den görüldüğü gibi, Muş ilinde şehir nüfusunun toplam içindeki payı her zaman köy nüfusunun toplam içindeki payından daha düşük olmuş, bu pay yıllar içinde artış eğilimi gösterse de şehir nüfusunun toplam içindeki payı, köy nüfusunun payından daha az olmuştur.

Yıllar itibariyle Türkiye şehir ve köy nüfusunun toplam içindeki oranı köy nüfusu aleyhine değişmiş, 1960 yılında Türkiye nüfusunun % 31.92'si şehirlerde, % 68.08'i köylerde yaşarken 1965 yılında bu oran % 34.42 şehir, % 65.58 köy , 1980 'de % 43.91 şehir, % 56.09 köy , 1990'da % 59.01'i şehir, % 40.99'u köy ve 1997 yılında %65.03'ünün şehir, %34.97'sinin köy nüfusundan oluştuğu görülmektedir. Türkiye ortalamasında nüfusun çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadır.

1960 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına göre Muş ili toplam nüfusu 167.630 iken, bu nüfusun % 14.29'unu şehir, % 85.71'ini köy nüfusu oluşturmaktadır. 1965 yılında Muş nüfusunun % 16.36'sı şehir, % 83.64'ü köy nüfusundan, 1970 yılında % 19.16'sı şehir, % 80.84'ü köy, 1980 yılında % 23.50'si şehir, % 76.50'si köy ve 1990 yılında % 26.86'sı şehir, % 73.14'ü köy, 1997'de % 36.24'ü şehir, % 63.76'sı köy nüfusundan oluşmaktadır.

Şehir ve köy nüfusunun toplam içindeki payları itibariyle Türkiye ve Muş ili karşılaştırıldığında, Muş ili şehir nüfusunun Türkiye şehir nüfusu ortalamasının bir hayli altında kaldığı görülmektedir. 1997 yılında Türkiye nüfusunu % 65.03'ü şehirlerde yaşarken Muş ilinde bu oran % 36.24'tür.

1990 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına göre nüfusun cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde, Muş il nüfusu olan 376.543 kişinin 184.216'sının kadın, 192.327'sinin erkek nüfustan oluştuğu görülmektedir. Buna göre, il nüfusunun % 48.92'si kadın, % 51.08'i erkek nüfustur. Türkiye ortalamasında bu oran % 49.34'ü kadın, % 50.66'sı erkek nüfustur.

Muş il nüfusunun yaş gruplarına ve cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde; 6 ve daha yukarı yaş grubunun 297.184 kişiden oluştuğu ve 146.163 kişinin kadın, 151.021 kişinin erkek olduğu görülmektedir. 12 ve daha yukarı yaştaki faal nüfus yapısı incelendiğinde; 158.179 olan faal nüfusun 73.171'i kadın, 85.008'nin erkek olduğu görülmektedir. Muş ili de Türkiye ortalaması gibi faal genç nüfusa sahiptir.

Tablo 8'de 1997 yıl sonu itibariyle Muş il nüfusunun yerleşim yerlerine göre, oransal dağılımı verilmektedir.

TABLO 8: 1997 NÜFUS SAYIMINA GÖRE MUŞ İL NÜFUSU

İLÇE ADI	ŞEHİRLER		KÖYLER		TOPLAM NÜFUS
	NÜFUS	%	NÜFUS	%	
Merkez	65.801	39	101.642	61	167.443
Bulanık	30.014	31	65.613	69	95.627
Hasköy	17.448	50	17.619	50	35.067
Korkut	6.052	20	23.821	80	29.873
Malazgirt	18.509	32	38.807	68	57.316
Varto	15.195	41	21.726	59	36.921
TOPLAM	153.019	36	269.228	64	422.247

KAYNAK :DİE

4.2. İstihdam

Muş ili iktisadi faal nüfusunun büyük bir çoğunluğu (%84.5) tarım sektöründe çalışmaktadır. İlin, kırsal kesimde yaşayan nüfus oranının % 73.14 olduğu göz önüne alındığında bu sonuç, ülke ve bölge ortalamasının üzerinde olan kırsal nüfus yoğunluğunu açıklamaktadır.

Son yıllarda güvenlik nedeni ile köylerden kente yaşanan göç, tarım-hayvancılık alanını daraltmıştır. Bu durum işsiz sayısının daha da artmasına sebep olmuştur. Kamu kurum ve kuruluşlarında geçici veya daimi personel istihdamı soruna çare olamamaktadır. Kamu kesiminde çalışanların çoğunluğunu geçici ve mevsimlik işçiler oluşturmaktadır. İlde, yılda iki ay ve daha az süre işbaşı yapanların sayısı düşünüldüğünde işsizliğin boyutları daha iyi ortaya çıkacaktır.

Nüfusun büyük bölümü kırsal yörelerde kendilerine ait arazilerde tarım ve hayvancılıkla uğraşmakta, merkezde ise yeni faaliyete geçen küçük sanayi sitesinde küçük çaplı el tezgahları ve ticari amaçlı faaliyetlerle uğraşmaktadır.

TABLO 9 : İKTİSADİ FAAL NÜFUSUN FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI

FAALİYET KOLLARI	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		MUŞ	
	İstihdam	%	İstihdam	%	İstihdam	%
Ziraat, Avcılık, Ormancılık ve Balıkçılık	12.547.796	53.7	1.581.564	71.9	133.793	84.5
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	130.823	0.6	4.664	0.2	76	0.04
İmalat Sanayii	2.781.717	11.9	76.754	3.5	3.249	2.0
Elektrik, Gaz ve Su	80.324	0.3	6.076	0.3	55	0.03
İnşaat	1.184.242	5.1	70.210	3.2	3.352	2.1
Ticaret, Lokanta ve Oteller	1.854.306	7.9	80.764	3.7	3.223	2.3
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama	775.427	3.3	45.738	2.1	1.883	1.2
Mali Hizmetler, Sigorta, Aracı ve Yardımcı Hiz.	541.742	2.3	14.116	0.6	400	0.2
Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	3.344.033	14.3	312.577	14.2	12.020	7.6
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	141.483	0.6	6.442	0.3	58	0.03
T O P L A M	23.381.893	100.0	2.198.905	100.0	158.179	100.0

KAYNAK : DİE, "1990 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Muş

Tablo 9 incelendiğinde, Muş ilinde istihdamın, ziraat, avcılık, ormancılık ve balıkçılık sektöründe % 84.5'lik payla yoğunlaştığı, bunu % 7.6'lık bir payla toplum hizmetleri sosyal ve kişisel hizmetlerin izlediği görülmektedir. Toplam istihdamın %2.3 gibi düşük payını ticaret, lokanta ve oteller sektörünün, % 2.1'ini inşaat sektörünün, % 2'sini de imalat sanayinin oluşturduğu dikkat çekmektedir.

Muş ili iktisadi faal nüfusun faaliyet kollarına göre dağılımı Türkiye ve bölge karşılaştırmasına bakıldığında, Türkiye ortalamasında % 53.7, Doğu Anadolu Bölgesi ortalamasında % 71.9 olan ziraat, avcılık, ormancılık ve balıkçılık sektörünün Muş ilinde % 84.5 ile en büyük payı aldığı görülmektedir.

İktisadi faaliyet kollarının, cinsiyete göre dağılımı şu şekildedir; ilin 73.171 olan faal kadın nüfusunun 70.774'ü ziraat, avcılık, ormancılık ve balıkçılık, 949'u imalat sanayi, 2'si elektrik, gaz ve su, 12'si inşaat, 51'i toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller, 34'ü ulaştırma, haberleşme ve depolama, 32'si mali hizmetler ve yardımcı iş hizmetleri, 1.315'i toplum hizmetleri sosyal ve kişisel hizmetler, 2'si iyi tanımlanmamış faaliyetler kollarında çalışmaktadırlar. Faal erkek nüfusu 85.008 olan ilde, faal erkek nüfusun 63.019'u ziraat, avcılık, ormancılık ve balıkçılık, 76'sı madencilik ve taş ocakçılığı, 2.300'ü imalat sanayi, 123'ü elektrik, gaz ve su, 3.340'ı inşaat, 3.172'si toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller, 1.849'u ulaştırma, haberleşme ve depolama, 368'i mali hizmetler ve yardımcı iş hizmetleri, 10.705'i

toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler ve 56'sı da iyi tanımlanmamış faaliyet kollarında çalışmaktadırlar.

Tablo 10'da Muş İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürlüğü'ne yapılan başvurular ve işe yerleştirilenlerin sayıları 1996, 1997 ve 1998 Temmuz itibariyle verilmektedir.

TABLO 10 : İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMUNA YAPILAN BAŞVURULAR VE İŞE YERLEŞTİRİLENLER

	1996	1997	1998*
İŞE MÜRACAAT	2.036	3.733	4.154
Erkek	1.871	3.083	3.527
Kadın	165	650	627
İŞE YERLEŞTİRME	2.052	929	195
Erkek	2.028	925	195
Kadın	24	4	-

KAYNAK : İş ve İşçi Bulma Kurumu Muş İl Müdürlüğü
*Temmuz ayı itibari ile.

Temmuz 1998 tarihi itibariyle işe yerleşmek için sıra bekleyen 4.510 kişiden 352 erkek vasıflı, 3.448 erkek vasıfsız, 39 kadın vasıflı, 671 kadın vasıfsız işçidir.

4.3. Eğitim

1990 Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre 6 yaş ve üzeri 297.184 olan Muş nüfusunun içinde okuma-yazma bilenlerin oranı % 56.79'dur.

Okuma-yazma bilenlerin cinsiyetlerine göre dağılımı şu şekildedir; Muş ilinde okuma-yazma bilen nüfusun 112.605 'i erkek, 56.160'ı kadındır. Türkiye okur-yazarlık durumunun toplam nüfus (6 yaş ve üzeri) içindeki oranı erkek nüfusta % 88.78, kadın nüfusta 71.95'tir. Bu oran Muş ilinde erkek nüfus için, % 74.56, kadın nüfus için, % 38.42'dir. Muş ili ile Türkiye ortalaması karşılaştırıldığında, özellikle kadın nüfusta okuma-yazma bilenlerin oranının ülke ortalamasının bir hayli altında kaldığı görülmektedir.

Okur-yazarlık durumunun kendi içindeki oranına bakılacak olursa, Muş ilinde okuma yazma bilen nüfusun % 66.72'sinin erkek, % 33.28'inin ise kadın nüfustan oluştuğu görülmektedir. Erkek nüfusun okuma-yazma bilme oranı ülke ortalamasından yüksek, kadın nüfusun okuma-yazma bilme oranı ülke ortalamasından düşüktür.

Tablo 11'de okur-yazarlık ve bitirilen son öğretim kurumuna göre nüfusun dağılımı Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

TABLO 11 : OKUR-YAZARLIK VE BİTİRİLEN SON ÖĞRETİM KURUMUNA GÖRE NÜFUS

	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		MUŞ	
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Okuma Yazma Bilmeyen Nüfus	9.587.981	19.5	1.410.794	31.82	128.395	43.20
Okuma Yazma Bilen Nüfus	39.555.483	80.5	3.021.432	68.16	168.765	56.79
OKUMA VE YAZMA YAŞINDAKİ NÜFUS	49.163.110	100.0	4.433090	100.0	297.184	100.0
Bir Öğretim Kurumundan Mezun Olmayan	7.817.536	19.8	803.005	26.58	56.545	33.51
Mezun Olup Olmadığı Bilinmeyen	17.632	0.0	837	0.0	37	0.0
Bir Öğretim Kurumundan Mezun Olan	31.720.315	80.2	2.217.590	73.40	112.183	66.47
İlkokul Mezunu	22.681.303	71.5	1.636.441	54.16	88.504	52.42
Ortaokul Mezunu	3.697.536	11.7	257.301	0.8	11.542	0.7
Ortaokul Dengi Meslek Okulu	17.448	0.1	951	0.0	47	0.0
Lise Mezunu	2.805.852	8.8	192.567	0.6	6.900	0.4
Lise Dengi Meslek Okulu	1.012.297	3.2	56.280	0.2	2.396	0.1
Yüksekokul ve Fakülte Mezunu	1.497.345	4.7	73.820	0.2	2.793	0.1
Öğretim Kurumu Bilinmeyen	8.534	0.0	230	0.0	1	0.0

KAYNAK : DİE, "1990 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Tablo 11'de görüldüğü gibi, Muş ilinde okuma-yazma yaşında olan nüfus 297.184 kişidir. Okuma-yazma yaşında olanların içinde, okuma-yazma bilenlerin oranı % 56.79, okuma-yazma bilmeyenlerin oranı % 43.20'dir. Türkiye'de okuma-yazma bilmeyenlerin, okuma-yazma yaşındaki nüfusa oranı % 19.5, Doğu Anadolu'da % 31.82'dir. Muş il nüfusunda % 43.20 ile okuma-yazma bilmeyenlerin oranı, bölge ve ülke ortalamasının üstündedir.

Bir öğrenim kurumundan mezun olmayanların oranı Muş ilinde % 33.51, Doğu Anadolu Bölgesinde 26.58, Türkiye'de 19.8'dir. İlkokul mezunlarının oranı Türkiye'de

% 71.5 iken, bölgede 54.16, Muş'ta 52.42'dir. Eğitim kurumlarına göre oranlara bakıldığında, Muş ilinin ülke ve bölge ortalamasının altında kaldığı görülmektedir.

TABLO 12 : 1997-1998 EĞİTİM VE ÖĞRETİM YILINDA MUŞ İLİNDEKİ OKUL, DERSLİK, ÖĞRETMEN VE ÖĞRENCİ SAYISI

OKUL TÜRÜ	OKUL SAYISI	DERSLİK SAYISI	ÖĞRETMEN SAYISI	ÖĞRENCİ SAYISI
ANAOKULU	-	-	-	-
ANA SINIFI	-	-	-	-
İLK ÖĞRETİM OKULLARI				
İlköğretim Okulu 1.Kademe	355	404	1.313	47.394
Özel İlkokullar	-	-	-	-
Özel Eğitim	-	-	-	-
Zihinsel Engelli Meslek Okulları	-	-	-	-
Genel Lise Bünyesindeki Orta Okullar	-	-	-	-
Anadolu Bünyesindeki Orta Okullar	1	-	-	284
İlköğretim Okulu 2. Kademe	99	807	397	8.681
Kız Meslek Lisesi Bünyesindeki Orta Okullar	1	8	23	67
Kız Sanat Okulu	-	-	-	-
Kız Teknik Öğretmen B.Ç.P.L. Bünyesindeki Orta Okullar	-	-	-	-
İmam Hatip Bünyesindeki Orta Okullar	3	38	44	624
Anadolu İmam Hatip Bünyesindeki Orta Okullar	-	-	-	-
Din Öğretmen Bağ. Ç.P.L. Bünyesindeki Orta Okullar	-	-	-	-
Özel Lise Bünyesindeki Orta Okullar	-	-	-	-
GENEL LİSELER				
Genel Liseler	10	91	124	3.311
Anadolu Lisesi	-	-	-	-
Anadolu Öğretmen Lisesi	-	-	-	-
Özel Türk Lisesi	-	-	-	-
MESLEK LİSELERİ				
Endüstri Meslek Lisesi	2	33	65	295
Teknik Lise	1	-	-	50
Anadolu Teknik Lisesi	-	-	-	-
Erkek Teknik Öğretmen Bağ. Ç.P.L.	-	-	-	-
Kız Meslek Lisesi	1	8	23	105
Kız Teknik Lisesi	-	-	-	-
Anadolu Kız Meslek Lisesi	-	-	-	-
Kız Teknik Öğretmen Bağ. Ç.P.L.	-	-	-	-
Ticaret Meslek Lisesi	1	-	15	320
Anadolu Ticaret Meslek Lisesi	-	-	-	-
Ticaret Turizm Öğretmen Bağ. Ç.P.L.	-	-	-	-
İmam Hatip Lisesi	3	38	44	576
Anadolu İmam Hatip Lisesi	-	-	-	-
Din Öğretmen Bağ. Ç.P.L.	-	-	-	-
GENEL TOPLAM	477	1.427	2.048	61.707

KAYNAK : T.C. Muş Valiliği, İl Planlama Müdürlüğü

Tablo 12'te 1997-1998 Öğretim Yılı Muş ili okul, derslik, öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir. Buna göre; Muş ilinde toplam 61.707 öğrenci, 477 okulda eğitim

görmüştür. Bir öğretmen başına otuz öğrenci düşmektedir. Lise seviyesine gelindiğinde okul ve öğrenci sayısında azalma olmaktadır. Muş ilinde okul öncesi eğitim veren ana okulu bulunmamaktadır.

4.4. Sağlık

Muş ilinde biri il merkezi diğerleri dört ilçe merkezinde olmak üzere beş tane Devlet Hastanesi vardır. Devlet Hastanelerinde görevli 12 Uzman, 81 Pratisyen Doktor çalışmaktadır. Muş ili sağlık kurumları ve çalışan personel sayısı Ağustos 1998 tarihi itibariyle şöyledir: Devlet Hastanesi 5, Sağlık Ocağı 46, Sağlık Evi 53, Uzman Doktor 12, Pratisyen Doktor 81, Hemşire 184, Ebe 113.

Tablo 13'de 1993,1994,1995 ve 1996 yıllarına ait Muş ili yataklı tedavi kurumlarının yatak, hekim sayıları ve faaliyetleri verilmektedir.

TABLO 13 : MUŞ İLİ YATAKLI TEDAVİ KURUMLARININ YATAK SAYISI HEKİM SAYISI VE FAALİYETLERİ

	1993	1994	1995	1996
YATAK SAYISI	626	618	664	673
- Kadro	335	335	360	360
- Fiili	291	283	304	313
HEKİM SAYISI	29	44	46	37
- Uzman	16	27	14	12
- Pratisyen	13	17	32	25
POLİKLİNİK MUAYENE SAYISI	174.478	179.436	187.526	221.182
YATAN HASTA SAYISI	6.984	7.376	8.979	7.746
AMELİYAT SAYISI	1.612	2.150	2.553	1.653
- Büyük	308	671	786	565
- Orta	684	786	915	466
- Küçük	620	693	852	622
DOĞUM SAYISI	2.527	2.791	2.767	2.955
YATAK İŞGAL ORANI (%)	28.5	35.3	37.7	28.6

KAYNAK : T.C. Sağlık Bakanlığı, Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı (1993,1994,1995,1996)

Tablo 14'te 1996 yılı itibariyle, Kalkınmada Birinci Derecede Öncelikli İllerde ve Türkiye'de yataklı tedavi kurum, hekim, yatak ve on bin kişiye düşen yatak sayıları verilmektedir.

**TABLO 14. KALKINMADA BİRİNCİ DERECEDE ÖNCELİKLİ İLLERDE
YATAKLI TEDAVİ KURUMLARI 1996**

İLLER	NÜFUS	KURUM SAYISI	HEKİM SAYISI	YATAK SAYISI	10.000 NÜFUSA DÜŞEN YATAK
Adıyaman	611.476	8	69	585	9.6
Ağrı	444.360	6	37	250	5.6
Artvin	186.355	9	49	550	29.5
Bingöl	251.935	6	36	310	12.3
Bitlis	358.501	5	50	310	8.6
Diyarbakır	1.284.714	15	564	2.855	22.2
Erzincan	287.651	9	95	446	15.5
Gümüşhane	152.525	4	26	325	21.3
Hakkari	214.105	4	10	135	6.3
Kars	302.595	5	40	365	12.1
Mardin	634.234	5	80	475	7.5
Muş	415.674	5	37	360	8.7
Siirt	255.755	3	27	255	10.0
Şanlıurfa	1.257.720	13	209	955	7.6
Tunceli	104.076	6	24	165	15.9
Van	742.465	9	78	815	11.0
Zonguldak (Ereğli Hariç)	655.692	5	199	1.241	18.9
Bayburt	100.862	1	15	50	5.0
Batman	415.740	3	46	180	4.3
Şırnak	318.311	6	28	215	6.8
Bartın	200.863	4	61	297	14.8
Ardahan	112.258	4	14	165	14.7
İğdır	139.165	1	23	100	7.2
BÖLGE TOPLAMI	9.447.032	136	1.817	11.404	12.1
TÜRKİYE	62.697.000	1.076	21.537	155.819	24.8

KAYNAK: Sağlık Bakanlığı, Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı, 1996

Muş ili, yataklı tedavi kurumları bakımından, kalkınmada birinci derecede öncelikli iller ortalaması ile karşılaştırıldığında; benzer iller ortalamasında on bin nüfusa düşen yatak sayısı 12.1, on bin kişiye düşen hekim sayısı 1.9 iken, Muş'ta on bin kişiye düşen yatak sayısı 8.7, on bin kişiye düşen hekim sayısının 0.9 olduğu görülmektedir. Ülke ortalamasında on bin kişiye düşen yatak 24.8, on bin kişiye düşen hekim sayısı 3.4'tür.

Sağlık istatistikleri ülke ve bölge bazında Muş ili ile karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, Muş Sağlık İstatistik verilerinin ortalamasının altında kaldığı görülmektedir.

Muş ili su ve kanalizasyon şebekeleri ile konutların sıhhi tesisat donanımlarının yetersiz ve sağlıksız olması, ayrıca kişi başına konut alanının yetersizliği, sağlık sorunlarını artırmaktadır. Bulaşıcı hastalıklar, ana ve çocuk sağlığı ile ilgili sorunlar, yeterli sağlık personelinin ve teknik donanımın bulunmaması en önemli sağlık sorunlarıdır.

4.5. Tarımsal, Hayvansal Etkinlikler ve Ormancılık

1990 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına göre işgücünün sektörel dağılımı açısından bakıldığında, Muş il nüfusunun % 84.5'inin tarım ve hayvancılık sektöründe istihdam edildiği (Türkiye'de tarım sektöründe çalışan iktisadi faal nüfus oranı % 53.6'dır), ilde en önemli ekonomik etkinliğin tarım ve hayvancılık olduğu görülmektedir.

Yıllar itibariyle ilin cari fiyatlarla Gayri Safi Yurtiçi Hâsılası (GSYİH)'nin dağılımına bakıldığında, tarım sektörünün en önemli payı aldığı görülmektedir. İl tarım sektörünün il GSYİH'ndan aldığı pay 1987 yılında %49.7 iken, 1995 yılında %52.8'e yükselmiş, 1996 yılında ise %44.8'e gerilemiştir.

Muş ili tarımsal hasılasının yıllar itibariyle gelişimi ve Doğu Anadolu Bölgesi ile Türkiye tarım hasılası içindeki payı Tablo 15'de verilmektedir.

TABLO 15 : MUŞ İLİ TARIMSAL HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ
(Cari Fiyatlarla) (Milyar TL)

	1987	1990	1992	1994	1995	1996	1997
Çiftçilik ve Hayvancılık	46	364	890	2.917	6.468	9.670	22.575
Ormancılık	3	11	39	89	96	225	275
Balıkçılık	0.2	1	3	7	19	42	61
İl Tarımsal Hasılası (1)	49	376	933	3.013	6.583	9.837	22.912
Doğu Ana. Böl. Tarım.Hası (2)	878	4.339	10.182	37.055	85.599	143.219	273.929
Türkiye Tarımsal Hasılası (3)	13.314	68.692	163.827	598.169	1.218.178	2.489.774	4.170.001
(1) / (2) (%)	5.5	8.6	9	8	7.7	6.9	8.4
(1) / (3) (%)	0.4	0.5	0.5	0.5	0.5	0.4	0.5

KAYNAK : DİE

Tablodan görülebileceği gibi, 1987 yılında 49 milyar TL. olan il tarımsal hasılası yaklaşık 200 kat artarak 1996 yılında 9.837 milyar TL.'ye (cari fiyatlarla) ulaşmıştır. İl tarımsal hasılası içinde en yüksek payı Çiftçilik ve Hayvancılık gelirleri oluşturmaktadır. 1996 yılı itibariyle tarımsal hasıla içerisinde %43.6 ile Çiftçilik ve Hayvancılık ilk sırayı alırken, %1 ile Ormancılık ikinci sırada, %0.2 ile Balıkçılık üçüncü sırada yer almaktadır.1997 yılında da il tarımsal hasılasında sıralama değişmemiş, Çiftçilik ve Hayvancılık gelirleri 22.575 milyar TL. ile %46.2'lik paya ulaşmıştır. Yıllar içinde Ormancılık ve Balıkçılık faaliyetlerinden elde edilen gelirin payı önemsiz bir düzeydedir.

Muş ili tarımsal hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi ve ülke toplam tarımsal hasılası içindeki payı incelendiğinde; 1987 yılında Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal hasılası içinde %5.5 olan Muş'un payının, 1996 yılında %6.9'a, 1997 yılında da %8.4'e yükseldiği, Türkiye toplam tarımsal hasılası içindeki payının 1987 ve 1997 yıllarında aynı düzeyde, %0.4-0.5 olarak gerçekleştiği görülmektedir.

4.5.1. Bitkisel Üretim

Muş il topraklarının % 41.7'si (342.198 Hektar) tarım alanıdır. Bunun 336.299 hektarı tarla arazisi, 5.899 hektarı bağ-bahçe, 97.333 hektarı çayır, 278.673 hektarı mera, 56.484 hektarı orman arazisinden oluşmaktadır.

Toplam tarım arazisinin % 37'lik bölümünde kuru tarım, % 4'lük bölümünde sulu tarım yapılmaktadır. Tablo 16'da Muş il arazisinin ilçeler itibariyle kullanıma göre dağılımı verilmektedir.

TABLO 16: MUŞ İL ARAZİSİNİN İLÇELERİ İTİBARIYLA KULLANIMA GÖRE DAĞILIMI

İlçe Adı	Toplam Alan(Ha)	Tarım Alanı		Orman ve Fundalık		Çayır - Mera		Tarım Dışı Arazi	
		(Ha)	%	(Ha)	%	(Ha)	%	(Ha)	%
Merkez	306.474	117.496	38	40.353	13	123.884	41	24.741	8
Bulanık	162.500	78.751	48	2.702	2	69.799	43	11.248	7
Malazgirt	139.200	78.681	56	-	-	58.116	42	2.403	2
Korkut	57.500	19.332	33	1.957	3	35.100	61	1.111	2
Hasköy	22.677	9.064	40	9.515	41	3.814	17	284	1
Varto	131.200	38.874	30	1.957	1	85.293	65	5.076	4
TOPLAM	819.551	342.198	42	56.484	7	376.006	45	44.863	5

KAYNAK :T.C. Muş Valiliği, İl Planlama Müdürlüğü

Muş İl Planlama Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre; 336.299 hektar olan tarla alanının 217.887 hektarında ekim yapılmakta, 44.680 hektar alan nadasa bırakılmış durumdadır. Tarla arazisi ve bağ-bahçe arazisinin bir kısmı tarıma elverişli olduğu halde kullanılamamaktadır. İl tarım alanlarının kullanım amaçlarına göre dağılımı Tablo 17'de verilmektedir.

TABLO 17: İL TARIM ALANLARININ KULLANIŞ AMAÇLARINAGÖRE DAĞILIMI

	Alan (Ha)	%
TARLA ALANI	336.299	98.3
SEBZELİKLER-MEYVELİKLER-BAĞLAR	5.899	1.7
TOPLAM TARIM ARAZİSİ	342.198	100

KAYNAK :T.C. Muş Valiliği, İl Planlama Müdürlüğü

İlde toplam sulanabilir tarım alanı 336.299 hektar olup, toplam tarım alanının % 25'inde sulama yapılmaktadır. Sulanabilir tarım arazisinin % 23'ü (35.906 hektar) devlet, % 2'si (2.624 hektar) halk sulamasıdır. Muş ili sulanan tarım alanları Tablo 18'de verilmektedir.

TABLO 18 : MUŞ İLİ SULANAN TARIM ALANLARI (Ha)

TARIM ARAZİSİ	SULANABİLİR ARAZİ	DEVLET SULAMASI	HALK SULAMASI	TOPLAM SULANAN ARAZİ	
				Miktar (ha)	Oran (%)
336.299	152.316	35.906	2.624	38.530	25

KAYNAK: T.C. Muş Valiliği, İl Planlama Müdürlüğü, İl Envanteri

Tablo 19'da yıllar itibariyle tarla ürünleri üretimi verilmektedir. İlde 1993 yılında üretimi yapılmayan darı, 1995 yılında 140 ton, 1996 yılında 10 ton, 1994 yılında

üretimine geçilen ayçiçeği 1996'da 2.660 ton, 1993 yılında ekilmeyen soğan 1996 yılında 618 ton üretilmiştir. Yıllar itibariyle şeker pancarı ve buğday en fazla üretilen bitkiler olmuştur.

TABLO 19 : YILLAR İTİBARIYLA MUŞ İLİ TARLA ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ (Ton)

ÜRÜN ADI	1993	1994	1995	1996
Buğday	47.306	95.523	87.640	111.890
Arpa	14.922	20.297	21.365	27.166
Mısır	362	438	316	422
Darı	-	-	140	10
Nohut	34.899	24.204	26.466	28.904
Fasulye	734	1.798	2.991	4.408
Mercimek (Y)	358	156	80	72
Mercimek (K)	123	207	56	40
Tütün	7.327	3.681	3.810	4.811
Şeker Pancarı	88.745	163.120	127.225	288.083
Ayçiçeği	-	2.270	3.636	2.660
Soğan	-	90	80	618
Patates	14	60	-	69
Fiğ	1.612	1.113	1.146	1.088
Yonca	6.728	9.430	13.580	13.960
Korunga	85	321	525	1.416

KAYNAK : DİE, Tarımsal Yapı İstatistikleri 1993,1994,1995,1996

Muş ili tarla ürünleri üretiminde 1996 yılında ekilen alan itibariyle ilk sırayı 133.856 hektarla buğday almaktadır (ilde ekim yapılan tarım arazisinin %40'ında buğday yetiştirilmektedir). 29.165 hektar alanda nohut, 26.532 hektarda arpa, 12.769 hektarda şeker pancarı en çok ekimi yapılan ürünlerdir.

Ayrıca, Muş ilinde toplam 6.334 Ha. alanda, 4.088 ton fiğ, 13.960 ton yonca (kuru ot), 3.500 ton yonca (yeşil ot), 1.416 ton korunga (kuru ot), 600 ton korunga (yeşil ot) olmak üzere toplam 60.276 ton yem bitkisi yetiştirilmektedir.

İlde üretilen mevcut ürünler dikkate alınarak, Muş ili tarla ürünleri üretiminin Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye üretimi içerisindeki payları şu şekildedir; Türkiye tarla ürünleri üretimi içerisinde tahıllarda %0.48, baklagilde %2, endüstriyel bitkilerde %2, Doğu Anadolu Bölgesi üretimi içerisinde tahıllarda %8, baklagilde %38, endüstriyel

bitkilerde %17'dir. Tablo 20'de Muş ili, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye tarla ürünleri üretimi ve ekilen alanları verilmektedir.

TABLO 20 : TARLA ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE EKİLEN ALAN (1996) (Milyon TL)

ÜRÜN ADI	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		MUŞ	
	ÜRETİM (Ton)	EKİLEN ALAN (Ha)	ÜRETİM (Ton)	EKİLEN ALAN (Ha)	ÜRETİM (Ton)	EKİLEN ALAN (Ha)
TAHILLAR	28.750.750	13.701.650	1.707.909	1.364.768	139.538	160.629
-Buğday	18.500.000	9.350.000	1.194.978	1.003.629	111.890	133.856
-Arpa	8.000.000	3.650.000	491.091	347.116	27.166	26.533
-Çavdar	245.000	148.000	15.622	11.663	50	50
-Mısır	2.000.000	550.000	5.529	2.140	422	185
-Darı	5.750	3.650	689	220	10	5
BAKLAGİLLER	1.767.000	1.832.500	90.113	96.765	33.428	32.422
-Nohut	732.000	780.000	47.688	48.422	28.904	29.165
-Fasulye	230.000	172.500	34.123	21.746	4.408	2.680
-Mercimek (Yeşil)	125.000	145.000	1.935	2.134	72	90
-Mercimek (Kırmızı)	520.000	475.000	1.178	1.426	40	55
-Fiğ	160.000	260.000	5.189	23.037	4	432
ENDÜSTRİYEL BİTKİLER	14.768.493	659.106	1.719.309	71.342	292.894	16.224
-Tütün	225.216	236.620	11.899	9.119	4.811	3.455
-Şeker Pancarı	14.543.277	422.486	1.707.410	62.223	288.083	12.769
YAĞLI TOHURLAR	780.000	575.000	2.892	6.097	2.660	2.800
-Ayçiçeği	780.000	575.000	2.892	6.097	2.660	2.800
YUMRU BİTKİLER	6.850.000	308.000	39.266	22.948	687	95
-Soğan (Kuru)	1.900.000	98.000	38.684	3.035	618	90
-Patates	4.950.000	210.000	582	19.913	69	5

KAYNAK : DİE, Tarımsal Yapı İstatistikleri 1996

1996 yılında Muş ilinde 2.485 hektar alanda sebze üretimi yapılmış, üretilen toplam 52.019 ton üründen 654.988 milyon TL. elde edilmiştir.

Sebze üretimine son derece elverişli, Türkiye'nin üçüncü büyük ovasına sahip olan ilde, iklim koşulları ve sulama yetersizliği nedeniyle sebze üretimi az çeşitte ve düşük miktarlarda yapılmaktadır. İklim koşulları ilin ürün çeşidi ve miktarında belirleyici olsa da, benzer iklim koşullarına sahip Erzurum ilinde sebze üretiminde daha fazla ürün çeşidi yetiştirilebilmektedir.

Muş ilinde bitkisel üretimde ana problem sulama yetersizliğidir. Tablo 18'de görüldüğü gibi Muş ili sulanabilir tarım arazisinin yalnızca %25'i (38.530 hektarı) sulanabilmektedir.

İlin sebze ürünleri üretiminin 1996 yılı itibariyle bölge ve ülke karşılaştırmasıyla verildiği Tablo 21 aşağıdadır.

TABLO 21 : SEBZE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE MUŞ'UN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (1996)

ÜRÜN ADI	ÜRETİM (Ton)			(%)	
	TÜRKİYE (1)	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	MUŞ (3)	(3) / (1)	(3) / (2)
YAPRAĞI YENEN SEBZELER	575.000	27.344	9.763	1.70	35.70
-Lahana	575.000	27.344	9.763	1.70	35.70
BAKLAGİL SEBZELERİ	455.000	12.667	423	0.09	3.34
-Fasulye	455.000	12.677	423	0.09	3.34
MEYVESİ YENEN SEBZELER	17.295.000	317.906	41.523	0.24	13.06
-Balkabağı	65.000	870	12	0.02	1.38
-Kavun	1.900.000	62.406	23.736	1.25	38.03
-Karpuz	3.900.000	98.225	13.203	0.34	13.44
-Kabak (Sakız)	330.000	5.536	46	0.01	0.83
-Hıyar	1.300.000	29.158	1.015	0.08	3.48
-Patlıcan	850.000	8.446	195	0.02	2.31
-Domates	7.800.000	102.447	2.865	0.04	2.80
-Biber (Dolmalık)	350.000	6.955	339	0.10	4.87
-Biber (Sivri)	800.000	3.863	112	0.01	2.90
SOĞANSI, YUMRU VE KÖK SEBZELER	230.000	10.109	310	0.04	3.07
-Soğan (Taze)	230.000	10.109	310	0.13	3.07

KAYNAK : DİE

Tablo 21'de Muş ili sebze ürünleri üretimi ve Muş ilinin ülke ve bölge içindeki yeri incelendiğinde; ilin yaprağı yenen sebzelerden lahana üretiminde bölge içindeki payı %35.70, ülke içindeki payı 1.70, meyvesi yenen sebzelerden kavun üretiminde bölge içindeki payı %38.03, ülke içindeki payı %1.25, karpuz üretiminde bölge içindeki payı %13.44, ülke içindeki payı %0.34'tür. Kavun, lahana ve karpuz dışında ilde üretilen diğer sebzelerin payı bölge ve ülke üretim değerleri içinde önemsiz düzeydedir.

Muş ili meyve ürünleri üretiminin yıllar itibariyle gelişimi Tablo 22'te verilmektedir.

TABLO 22 :MUŞ İLİ MEYVE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİNİN YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ (Ton)

ÜRÜN ADI	1993	1994	1995	1996
Elma	588	619	1.152	1.388
Armut	162	183	319	414
Kayısı	14	20	19	19
Erik	25	36	13	43
Kiraz	10	15	21	26
Vişne	14	21	36	41
Ceviz	25	32	78	92
Üzüm	47	16	18	30
TOPLAM	885	942	1.656	2.053

KAYNAK : DİE, Tarımsal Yapı İstatistikleri 1993,1994,1995,1996

Tablodan da görüleceği gibi, Muş ili meyve ürünleri üretimi 1993 yılında 885 ton iken %43 oranında artarak, 1996 yılında 2.053 tona yükselmiştir. 1996 yılı ve geçmiş yıllarda il toplam meyve üretimi içerisinde en büyük payı yumuşak çekirdekli meyveler (elma, armut) almaktadır. İl toplam meyve üretimi içerisinde %67 pay ile elma en önemli üründür.

Tablo 23'te 1996 yılı itibariyle il meyve üretim miktarları ve meyve ağacı sayıları verilmektedir.

TABLO 23 : MEYVE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE AĞAÇ SAYISI (1996)

ÜRÜN ADI	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU		MUŞ	
	Üretim (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)
YUMUŞAK ÇEKİRDEKLİLER	2.615.000	52.125.000	90.949	2.336.643	1.802	41.557
-Armut	415.000	13.905.000	27.379	907.349	414	11.357
-Elma	2.200.000	38.220.000	63.570	1.429.294	1.388	30.200
TAŞ ÇEKİRDEKLİLER	711.000	33.675.000	140.193	6.658.513	129	7.098
-Erik	195.000	8.537.000	9.073	325.520	43	2.201
-Kayısı	206.000	11.878.000	118.615	5.760.517	19	963
-Kiraz	200.000	8.320.000	6.854	263.840	26	1.286
-Vişne	110.000	4.940.000	5.651	308.636	41	2.648
SERT KABUKLULAR	115.000	4.494.000	20.020	523.617	92	2.307
-Ceviz	115.000	4.494.000	20.020	523.617	92	2.307
ÜZÜMSÜ MEYVELER	3.774.000	3.763.000	86.155	702.934	47	998
-Dut	74.000	3.203.000	28.472	684.811	17	998
-Üzüm (Ha)	3.700.000	560.000	57.683	18.123	30	-

KAYNAK : DİE

Muş ilinde mevcut ağaç sayısı 1996 yılı itibariyle 30.653'ü meyve veren, 21.307'si meyve vermeyen yaşta olmak üzere toplam 51.960 adettir. İlde 1996 yılında toplam 2.070 ton meyve üretimi yapılmıştır. Türkiye genelinde (1996 yılı itibariyle Muş ilinde üretilen meyveler bazında), 76.972'si meyve veren, 17.085'i meyve vermeyen yaşta olmak üzere toplam 94.057.000 adet meyve ağacı mevcuttur. İlde bulunan meyve ağacı sayısının, Türkiye toplam meyve ağacı sayısı içindeki payı yaklaşık % 0.06 'dır.

Doğu Anadolu Bölgesinin 1996 yılı itibariyle sahip olduğu meyve ağacı 10.221.707 adet, meyve üretimi 337.312 tondur. İlin bölge içindeki üretim payı; yumuşak çekirdekli meyvelerde %2, taş çekirdeklielerde %09, sert kabuklularda %04, üzümü meyvelerde %05 oranındadır. İlin bölge ve ülke meyve üretimi içindeki payı önemsiz düzeydedir. Tablo 24'te Muş ilinde bulunan tarımsal araç-gereç sayısı verilmektedir.

TABLO 24 : İL TARIMSAL ARAÇ VE GEREÇ SAYISI (1996)

Tarımsal Araç ve Gereç Adı	Adet	Tarımsal Araç ve Gereç Adı	Adet
Karasaban	1.250	Kendi Yürür Biçer Döver	5
Hayvan Pulluğu	670	Pancar Sökme Makinesi	30
Kulaklı Traktör Pulluğu	4.188	Hayvanla Çekilen Çayır Biçme Makinesi	50
Döner Kulaklı Traktör Pulluğu	17	Traktörle Çekilen Çayır Biçme Makinesi	3.376
Ark Pulluğu	65	Slaj Makinesi	10
Diskli Traktör Pulluğu	302	Mısır Silaj Makinesi	8
Diskli Anız Pulluğu	15	Sellektör	18
Anız Pulluğu	223	Yem Kırma Makinesi	86
Toprak Frezesi (Rotovator)	11	Sap Keser	1
Kültivatör	2.830	Sırt Pulverizatörü	431
Merdane	128	Kuyruk Milinden Hareketli Pulverizatör	148
Diskli ve Diğer Tırmıklar	1.006	Sedyeli,Mot.Pul.,Tozlayıcı Kom.Atamiz.	3
Dişli Tırmık	1.040	Motorlu Pulverizatör	33
Ot Tırmağı	3.549	Tozlayıcı	27
Döven	1.400	Atomizör	51
Sapdöver	185	Santrifüj Pompa	627
Kendi Yürür Biçer Döver	5	Motopomp (Elektrikli)	624
Hayvanla Çekilen Tahıl Mibzeri	42	Motopomp (Termik)	238
Tahıl Mibzeri	150	Derin Kuyu Pompa	33
Kombine Tahıl Mibzeri	68	Çiftlik Gübre Dağıtıcısı	5
Pancar Mibzeri	171	Kimyevi Gübre Dağıtıcısı	1.610
Üniversal Mibzeri	30	Su Tankeri (Tarımda kullanılan)	110
Tarım Arabası (Römork)	4.829	Yağmurlama Tesisi	243
Orak Makinesi	55	Tınaz Makinesi	706
Biçer Bağlar Makinesi	8	Traktör	4.471
Kuluçka Makinesi	8	Krema Makinesi	5.333
Cıvıv Ana Makinesi	5	Süt Sağma Makinesi (Sabit)	3
Balya Makinesi	11	Süt Sağma Makinesi (Seyyar)	15
Harman Makinesi	1.750		

KAYNAK: DİE

Muş ilinde tarımsal faaliyetler geleneksel usullerle yapılmakta, iklim bitkisel üretimi sınırlandıran başlıca etken olmaya devam etmektedir. Sert geçen kış ayları sonrası eriyen kar, yer yer yükselerek 50 cm.'ye varan su birikintilerini tarım alanlarına yaymakta, bir aya yakın sürelerle kalan bu su birikintileri bitkilerin çürümesine neden olmaktadır. Bu nedenle, ilde ürün çeşitlemesine gidilememekte, üretim genellikle geçimlik düzeyde yapılmaktadır. Tarım alanlarında tahliye ve drenaj kanallarının yapılması işlenen tarım alanlarını, üretim miktarını ve ürün çeşidini artıracaktır.

Muş ilinde kimyasal gübre kullanımı çok düşük düzeydedir. Kimyasal gübrenin düşük oranda kullanılması tarımın esas olarak geleneksel yöntemlerle yapıldığının diğer bir göstergesidir. Tablo 25'te 1997 yılı il tarımsal mücadele ilaçları tüketimi verilmektedir.

TABLO 25 : İL TARIMSAL MÜCADELE İLAÇLARI TÜKETİMİ (Ton)

İLAÇLAR	1993	1994	1995	1996	1997
İnsektisitler	41.0	42.0	43.7	44.5	45.0
Fungusitler	30.2	31.0	31.4	31.5	31.7
Herbisitler	11.6	11.7	11.9	12.0	12.4
Rodensit ve Mollusidler	0.025	0.030	0.025	0.025	0.025
TOPLAM	82.825	84.73	87.73	88.025	89.125

KAYNAK: T.C. Muş Valiliği İl Planlama Müdürlüğü

4.5.2. Hayvancılık

Muş ilinde en önemli geçim kaynağı hayvancılıktır. İlde hayvancılık esas olarak mer'a hayvancılığı biçiminde, il arazisinin %45'lik alanını kaplayan (376.006 hektar) çayır ve mer'alarda yapılmaktadır. Hayvan varlığı fazla olmasına rağmen verim düşüktür. Tarımda olduğu gibi, hayvancılıkta da geleneksel üretim yapısı korunmaktadır.

Hayvancılık mer'a hayvancılığı şeklinde, canlı hayvan yetiştiriciliğine dayandığından canlı hayvan ithalatı ve terör olaylarından olumsuz yönde etkilenmektedir.

Tablo 26'da Muş ili hayvan varlığının yıllar itibariyle gelişimi verilmektedir.

TABLO 26: İL HAYVAN VARLIĞININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ

TÜRÜ	1993	1994	1995	1996	1997
BÜYÜKBAŞ HAYVAN	267.313	239.283	197.546	211.302	192.663
Sığır	254.774	226.091	190.120	203.291	185.186
-Sığır (Yerli)	225.730	167.805	156.257	166.298	149.123
-Sığır (Melez)	26.767	55.242	30.409	32.508	30.395
-Sığır (Kültür)	2.277	3.044	3.454	4.485	5.668
Manda	12.539	13.192	7.426	8.011	7.477
KÜÇÜKBAŞ HAYVAN	1.726.286	1.518.132	1.549.240	1.687.470	1.626.017
Koyun	1.379.286	1.267.443	1.339.735	1.444.870	1.362.472
Keçi	347.000	250.689	209.505	242.600	263.545
TEK TIRNAKLILAR	10.522	11.954	10.458	10.376	10.944
At	5.438	6.187	4.611	4.113	4.427
Katır	280	320	479	445	280
Eşek	4.804	5.447	5.368	5.813	6.237
KÜMES HAYVANLARI (*)	451.078	983.306	1.104.754	866.358	1.007.500
Tavuk	289.738	606.300	712.454	697.500	606.500
Hindi	64.640	137.526	145.050	56.100	142.800
Kaz	60.700	154.410	159.150	62.400	180.600
Ördek	36.000	85.070	88.100	33.050	77.600
KOVAN SAYISI	11.197	12.865	14.413	17.308	17.585

Kaynak : (*) Kümes Hayvanları Varlığı 1993-1994-1995-1996 yılları DİE Tarım İstatistiklerinden, 1997 yılı Valilik verilerinden alınmıştır.

Yıllar itibariyle Muş ili hayvan varlığının gelişimi incelendiğinde bazı hayvan türlerinin il ekonomisinden çekilmekte olduğu görülmektedir. 1993 ile 1997 yılları arasında geçen sürede büyükbaş hayvan varlığında %27.9 oranında, küçükbaş hayvan varlığında %5.8 oranında azalma olmuştur. Tek tırnaklı hayvan varlığı ile kovan sayılarında önemli bir değişim olmazken, kümes hayvanları varlığında artış sağlanmıştır. 1993 yılında 451.078 adet olan kümes hayvanları varlığı 1997 yılında yaklaşık bir kat artarak 1.007.500'e yükselmiştir.

Aşağıda Tablo 27'de Muş ili hayvan varlığının 1996 yılı itibariyle ülke hayvan varlığı içindeki yeri verilmektedir.

TABLO 27 : HAYVAN VARLIĞI BAKIMINDAN MUŞ'UN ÜLKE İÇİNDEKİ YERİ (1996)

HAYVAN TÜRÜ	ADET				
	TÜRKİYE (1)	DOĞU ANADOLU	MUŞ (3)	(3) / (2) (%)	(3) / (1) (%)
BÜYÜKBAŞ HAYVAN	12.121.000	2.394.750	211.310	8.8	1.7
-Sığır	11.886.000	2.364.700	203.300	8.5	1.7
-Sığır Kültür	1.161.595	78.147	2.910	3.7	0.2
-Sığır Kültür Melezi	3.188.191	454.968	20.830	4.5	0.6
-Sığır Yerli	3.510.715	995.224	100.210	10.1	2.8
-Dana Kültür	633.405	43.043	1.580	3.6	0.2
-Dana Kültür Melezi	1.720.809	255.372	11.680	4.5	0.7
-Dana Yerli	1.671.285	537.946	66.090	12.2	3.9
-Manda	235.000	30.050	8.010	26.6	3.4
KÜÇÜKBAŞ HAYVAN	41.314.000	11.222.450	1.687.470	15.0	4.0
-Koyun	33.072.000	9.855.540	1.444.870	14.6	4.3
-Kıl Keçisi	8.242.000	1.366.910	242.600	17.7	2.9
TEK TIRNAKLILAR	1.234.000	192.400	10.380	5.4	0.8
-At	391.000	87.510	4.110	4.6	1.1
-Katır	154.000	19.030	450	2.4	0.3
-Eşek	689.000	85.860	5.820	6.8	0.8
KÜMES HAYVANLARI	158.756.215	8.983.800	849.050	9.4	0.5
-Tavuk	152.956.970	7.631.100	697.500	9.1	0.4
-Et Tavuğu	99.073.900	4.198.100	1.500	0.4	0.0
-Yumurta Tavuğu	53.883.070	3.433.000	696.000	20.2	1.2
-Hindi	3.063.540	483.030	56.100	11.6	1.8
-Ördek	1.093.860	184.720	33.050	17.9	0.3
-Kaz	1.641.845	684.950	62.400	9.1	0.4
KOVAN SAYISI	3.964.718	531.797	17.308	3.3	0.4

KAYNAK : DİE

Bölge hayvan varlığı içinde Muş ili hayvan varlığı incelendiğinde; il büyükbaş hayvan varlığının bölge içindeki payı %8.8, küçükbaş hayvan varlığında %15, tek tırnaklı hayvan varlığında %5.4, kümes hayvanları varlığında %9.4 olduğu görülmektedir. Ülke büyükbaş hayvan varlığının %1.7'si, küçükbaş hayvan varlığının %4'ü, tek tırnaklı hayvan varlığının %0.8'i, kümes hayvan varlığının %0.5'i Muş ilinde bulunmaktadır.

Büyükbaş hayvan varlığının %49'u yerli sığır, %32.5'i yerli dana, %3.8'i manda türlerinden oluşmaktadır. Küçükbaş hayvan varlığının büyük bir bölümü koyundan oluşmakta (%85.6), kıl keçisi %14.4'lük bir paya sahip bulunmaktadır. Tiftik keçisi yetiştirilmeyen ilde, mor karaman ırkı koyun yetiştiriciliği yapılmaktadır.

İlin kümes hayvanları varlığının %82.2'sini tavuk oluşturmakta, tavuk varlığının tamamına yakın oranını (%99.8) yumurta tavuğu oluşturmaktadır.

Muş ilinde 17.308 adet kovan bulunmakta, ülke kovan varlığı içinde %0.4, bölge kovan varlığı içinde %3.3 oranı ile düşük bir pay almaktadır.

Geçmiş yıllar ile karşılaştırıldığında Muş büyükbaş hayvan varlığının ülke hayvan varlığı içindeki payının giderek azaldığı görülmektedir. 1980 yılında 52 bin manda varlığı ile Türkiye manda varlığının %5'i Muş'ta bulunurken, 1994 yılında manda varlığı 13 bine, 1997 yılında da 7.4 bine gerilemiştir.

Geçmiş yıllara göre payı azalsa da, Muş ilinde kesilen ve sağılan hayvan sayıları bölge ve ülke içinde önemli bir paya sahiptir.

Tablo 28'de kesilen ve sağılan hayvan sayıları ve Muş'un ülke ve bölge içindeki yeri verilmektedir.

TABLO 28 : KESİLEN VE SAĞILAN HAYVAN SAYILARI VE MUŞ'UN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (1996)

TÜRÜ	ADET			(%)	
	TÜRKİYE (1)	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	MUŞ (3)	(3) / (1)	(3) / (2)
SAĞILAN HAYVAN SAYISI	29.697.910	7.689.150	1.207.690	4.07	15.71
-Koyun	18.890.080	5.754.040	955.480	5.06	16.61
-Kıl Keçisi	4.379.230	758.860	144.800	3.31	19.08
-Tiftik Keçisi	346.650	160	0	0.00	0.00
-İnek	5.968.220	1.161.260	102.880	1.72	8.86
-Manda	113.730	14.830	4.530	3.98	30.55
KESİLEN HAYVAN SAYISI	8.106.590	679.310	35.200	0.43	5.18
-Koyun	5.536.300	397.200	19.320	0.35	4.86
-Kıl Keçisi	706.140	145.420	12.840	1.82	8.83
-Tiftik Keçisi	28.050	0	0	0.00	0.00
-Sığır	1.816.000	135.490	2.990	0.16	2.21
-Manda	20.100	1.200	50	0.25	4.17

KAYNAK: DİE

Muş ili kesilen ve sağılan hayvan sayıları şu şekildedir; 1996 yılı itibariyle kesilen koyun sayısı 19.320 adettir. Kesilen koyun sayısı ile ilin bölge içindeki payı %4.86, ülke içindeki payı %0.35'tir. 12.840 adet kıl keçisi kesimiyle Muş, bölge içinde

%8.83, ülke içinde %1.82'lik paya sahiptir. Bölge içinde kesilen sığırın %2.21'i, ülke içinde kesilen sığırın %0.16'sı, bölge içinde kesilen mandanın %4.17'si, ülke içinde kesilen mandanın %0.25'i Muş'ta kesilen hayvanlardan oluşmaktadır.

Sağılan hayvanlar itibariyle, bölge koyun sütünün %16.61'i, ülke koyun sütünün %5.06'sı, bölge kıl keçisi sütünün %19.08'i, ülke kıl keçisi sütünün %3.31'i, bölge inek sütünün %8.86'sı, ülke inek sütünün %1.72'si, bölge manda sütünün %30.55'i, ülke manda sütünün %3.98'i Muş'ta sağılan hayvanlardan elde edilmektedir.

Muş ilinde kesilen hayvan sayısı ile ilde sağılan hayvan sayısı karşılaştırıldığında, toplam kesilen hayvan sayısının, toplam sağılan hayvan sayısına göre daha düşük oranda kaldığı görülmektedir. Kesilen hayvan sayısında ülke ve bölge içindeki en yüksek payı, (bölgede % 8.83 ve ülkede % 1.82) kıl keçisi almaktadır. Sağılan hayvan sayısında bölge içinde en yüksek payı (%30.55) manda, ülke içinde en yüksek payı koyun (%5.06) almaktadır. Muş ilinin hayvansal ürünler üretimiyle ülke ve bölge içindeki yerinin verildiği Tablo 29 aşağıdadır.

TABLO 29 : HAYVANSAL ÜRÜNLER ÜRETİMİ VE MUŞ'UN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ

ÜRÜN ADI	MİKTAR (Ton)			(%)	
	TÜRKİYE (1)	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	MUŞ (3)	(3) / (1)	(3) / (2)
Süt	10.760.915	1.676.610	178.570	1.66	10.65
Et	416.815	30.125	1.010	0.24	3.35
Deri(Adet)	8.883.170	746.540	38.720	0.44	5.19
Yapağı	49.847	14.334	2.861	5.74	19.96
Kıl	3.310	615	113	3.41	18.37
Tiftik	795	0	0	0.00	0.00
Tavuk Eti	420.482	12.333	35	0.03	1.10
Yumurta	611.701	23.433	3.795	0.62	16.20
Bal	62.950	8.131	347	0.55	4.27
Balmumu	3.235	331	0	0.09	0.91

KAYNAK : DİE

Muş ili hayvansal ürünler üretimi açısından incelendiğinde; 1996 yılında toplam 178.570 ton süt üretimi ile bölge içinde %10.65, ülke içinde %1.66 pay aldığı görülmektedir. İlde 1.010 ton kırmızı et, 136 ton beyaz et olmak üzere toplam 1.146 ton et üretilmiş ve kırmızı ette, bölge içinde %5.18, ülke içinde %0.43 oranında beyaz ette bölge içinde %1.1, ülke içinde %0.03 pay elde edilmiştir.

Muş ilinde beyaz et üretimi önemsiz düzeydedir, tavuk varlığının tamamına yakın oranını yumurta tavuğu oluşturduğundan, 3.795 ton olan yumurta (16.000 adet yumurta 1 ton kabul edilmektedir) üretimiyle ilin bölge içindeki payı %16.20, ülke içindeki payı ise %0.6'dır. Hayvansal ürünlerden ilin aldığı en yüksek pay, bölge içinde %19.96 ve ülke içinde %5.74 ile yapağıdır. Bal üretiminde il, bölge içinde %4.27 oranında bir paya sahiptir.

Muş, Türkiye'de koyun yetiştiriciliğinin en yoğun yapıldığı illerden biridir. İlde mor karaman ırkı koyun yetiştirilmekte, hayvan sayısı çok olmakla beraber düşük verim alınmaktadır. Koyun başına süt verimi 30 kilogram dolayındadır. Ortalama yapağı verimi 1 kilogramdır (Avustralya 5 kg.). İnekte süt verimi 600 kilogramı geçmemektedir (Türkiye'de safkan kültürlerde bu 3000-5000 kg.'dır).

Tablo 30'de yıllar itibariyle il karma yem tüketimi verilmektedir.

TABLO 30 : İL KARMA YEM TÜKETİMİ(Ton)

CİNSİ	1993	1994	1995	1996
Besi Yemi	3.919	1.415	532	1.860
Süt Yemi	163	105	-	223
Kuzu-Buzağı Yemi	29	41	-	21
Kanatlı Yemi	749	352	-	147
TOPLAM	4.860	1.913	532	2.251

KAYNAK : T.C. Muş Valiliği, İl Planlama Müdürlüğü

İlde hayvancılığın mer'a hayvancılığına dayanması nedeniyle il karma yem tüketim miktarları düşüktür. İlde hayvan varlığındaki azalmaya paralel olarak yıllar içinde karma yem tüketim miktarlarında da azalma vardır. 1993 yılında 4.860 ton olan yem tüketimi %46.3'lük azalma ile 1996 yılında 2.251 tona gerilemiştir.

4.5.3. Ormancılık

Muş ilinin toplam orman alanı 56.484 hektardır. İl topraklarının %7'sine tekabül eden ormanlık alanın en geniş kısmı merkez ilçe sınırlarında bulunmaktadır. İlin orman varlığının ağaç türü meşedir. Ormanlık sahaların 818 hektarlık kısmı meşe koru ormanı, geri kalan 55.666 hektarlık bölümü meşe baltalık ormanından oluşmaktadır.

Ormancılık hasılası olarak ilde yakacak odun elde edilmekte, bunun dışında üretim faaliyetine rastlanmamaktadır. İl yakacak odun üretimi 1993 yılında 1.520 ster, 1994 yılında 150 ster, 1995 yılında 512 ster, 1996 yılında 4.394 ster 1997 yılında 2.701 ster olarak gerçekleşmiştir.

Orman Bakanlığı'na bağlı il orman fidanlığında İlin sahip olduğu orman varlığını zenginleştirmeye ve genişletmeye yönelik olarak 1997 yılında 326.500 fidan yetiştirilmiştir. Yetiştirilen fidanların 6.100'ü karaçam, 3.700'ü sarıçam, 41.700'ü sıldadıçya, 30.500'ü dışbudak, 300'ü huş, 700'ü ceviz, 40.000'i kavaktır.

4.6. Madencilik

Muş ili yer altı kaynakları bakımından zengin bir yapıya sahip değildir. İlde barit, çimento hammaddelerinden kalker ve tuz yatakları ile madensuyu ve kaplıca suyu kaynakları bulunmaktadır.

Barit. yer kabuğunda oldukça bol miktarda bulunan baryumun en yaygın minerali olan baryum sülfattır. Barit genellikle maden işletmelerinde yer altı ve açık işletme yöntemi ile üretilir. Öğütülmüş barit. yoğunluk artırıcı madde olarak derin sondaj kuyularında çamur hazırlanmasında, boya, lastik ve cam sanayilerinde dolgu maddesi olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de barit yataklarının aranması 1959-1961 yıllarında Maden Tetkik Arama Enstitüsü tarafından ilk defa, Muş ilinde yapılmıştır. İlde özel bir şirket tarafından işletilen barit ocakları pazarlama sorunları ve güvenlik nedeniyle kapalı durumdadır.

İlin yer altı su kaynakları zengin olmakla beraber, bu kaynaklar yeterince değerlendirilmemektedir. Malazgirt ilçesine bağlı Aktuzla bucağında bulunan tuz yatakları ilin tuz ihtiyacının % 90'ını karşılamaktadır.

Tablo 31'de ilde bulunan maden, mineral ve jeotermal kaynaklar ve bunlara ilişkin bilgiler verilmektedir.

TABLO: 31 MUŞ İLİ MADEN VARLIĞININ DAĞILIMI VE NİTELİĞİ

MADEN CİNSİ	BULUNDUĞU YER	TENÖR	REZERV (TON)	DİĞER BİLGİLER
BARİT	Merkez (Bilir Köyü)	%94 BaSO ₄ %0,48-1,53 Fe ₂ O ₃ %0,80-3,62 SiO ₂ %0,20-0,80 Al ₂ O ₃ %0,30-0,69 CaO %0,01-0,35 MgO %0,22-035 A.Z	570.000 Ton görünür. 1.530.000 Ton muhtemel-mümkün	Kapalı
BARİT	Merkez (Kızıl Kilise)	%94 BaSO ₄ %0,24-0,67 Fe ₂ O ₃	137.000 Ton görünür. 700.000 Ton muhtemel-mümkün	Kapalı
BARİT	Merkez (Kızılağaç)	%94 BaSO ₄ %0,15-0,61 Fe ₂ O ₃	48.000 Ton görünür. 250.000 Ton muhtemel-mümkün	Kapalı
ÇİMENTO HAMMADDELERİ (Kalker)	Monkul, Terkevenk, Fertek ve Arak köyleri civarı.	-	100.000.000 Ton toplam	-
ÇİMENTO HAMMADDELERİ (Kil)	Açmenik Köyü (İl merkezine 10 km. mesafede)	-	10.000.000 Ton toplam	Çimento imali için elverişli niteliktedir
ÇİMENTO HAMMADDELERİ (Kil)	Örgütün Köyü (İl merkezine 8-10 km. mesafede)	-	5.000.000 Ton toplam	-
ÇİMENTO HAMMADDELERİ (Kil)	Azapkur Köyü (İl merkezine 15-20 km. mesafede)	-	6.000.000 Ton toplam	İyi Kalitelidir.
TUZ	Malazgirt (Aktuzla)	Kuru numune; %96,34 NaCl,%1,16NaCl ₂ %1,28Ca SO ₄ , %0,86 Suda erimeyenler, %0,36 , Diğerleri	Verimi, 150 kg/dk.	Tuzluluk Derecesi 19° bome
KAPLICA SUYU	Varto (Yukarı Alagöz Kaplıcası)	Sıcaklık: 27,5-28°C PH:6,00	Debi: 8 L/sn.	2 kaynak mevcut olup, tesis yoktur.
KAPLICA SUYU	Varto (Bazıkan Çermiği)	Sıcaklık: 38°C PH:7,80 Radyo Aktivite:5,4 Eman Toplam Mineralizasyon:2702,8 mg/l	Debi:0,16 L7sn.	2 kaynak mevcuttur. Maden suyu olarak faydalanılır.
MADEN SUYU	Bulanık (Şargöl Madensuyu)	Sıcaklık: 18°C PH:6,40 Radyo Aktivite: 4,2 Eman Toplam Mineralizasyon:2136,5 mg/l	Debi:3 L/sn.	Banyo olarak da faydalanılmaktadır. Tesis yoktur.
MADEN SUYU	Malazgirt (Karahasan Maden suyu)	Sıcaklık: 15°C PH: 6,00	Debi: 0,15 L/sn.	Tesis yoktur.
MADEN SUYU	Varto (Derik Maden suyu)	Sıcaklık: 14,5°C PH: 6,00	Debi : 3 L/sn.	Tesis yoktur.
MADEN SUYU	Varto (Safıyan Maden suyu)	Sıcaklık: 12,5°C PH: 6,00	Debi : 10 L/sn.	Tesis yoktur.
MADEN SUYU	Varto (Kayalidere Madensuyu)	Sıcaklık: 15°C PH: 6,00	Debi : 1L/sn	Tesis yoktur.

Kaynak: MTA.Türkiye Maden Envanteri

4.7. İmalat Sanayi

Muş, ekonomik yapısı tarıma dayalı sanayileşmemiş bir ildir. Mevcut tesislerin hemen hemen tamamı küçük ve orta ölçekli işletmeler olup, firma sayısı oldukça düşük düzeydedir.

Muş ili sanayileşme göstergesi bakımından alt sıralarda kalan bir ilimizdir. Tarıma dayalı kapalı ekonominin uzun yıllar hakim olması, sermaye birikiminin yetersizliği iklim koşulları ve yer altı kaynaklarının kısıtlı oluşu, sanayi tesislerinin azlığının başlıca nedenlerindedir.

İlde sürükleyici endüstri tarıma dayalıdır. Faal nüfusun sadece %2'si imalat sanayiinde çalışmaktadır. İlin işyeri özelliği küçük ve aile işletmesi şeklindedir.

İl merkezinde bulunan 98 işyeri kapasiteli Küçük Sanayi Sitesi (KSS) talebi karşılayamamaktadır.

Muş Organize Sanayi Bölgesinin 16.09.1997 tarihinde yer seçimi yapılmış olup, halen plan ve proje safhasındadır. Altyapı ihalesinin 1998 yılı sonuna kadar yapılması beklenmektedir.

Muş Merkez Birlik KSS Kooperatifinin 1998 yılında ihalesi yapılmış, 70 işyeri için keşif bedeli 428 milyar TL. olarak belirlenmiş ve inşaatı devam etmektedir. Muş Alparslan KSS Kooperatifinin 1998 yılında, Malazgirt KSS Kooperatifinin 1997 yılında ihaleleri yapılmış olup, inşaatları devam etmektedir. Bulanık KSS. Kooperatifi ihale ve Varto KSS Kooperatifi de proje safhasındadır.

Muş'un belli başlı sanayi kuruluşları Şunlardır:

Muş Şeker Fabrikası: İlde en önemli sanayi tesisi olan fabrika 1982 yılında faaliyete geçmiştir. Toz ve kesme şeker üretilmektedir. Kesme şeker kapasitesi 400 ton/yıl, yan

ürünlerden küspe üretimi 200 ton ve melas üretimi 150 tondur. Toplam istihdamı 1200 kişidir.

Emaş Barit Fabrikası: İlde bulunan barit cevherinin işlemek amacıyla kurulan ve kapasitesi 20.000 ton/yıl olan fabrika halen kapalıdır.

Muş Ovası Süt Fabrikası: SEK'e bağlı iken özelleştirilen fabrika, Muş'un hayvansal ürünler işleyen önemli bir kuruluşudur. Pastörize süt, yoğurt, tereyağı, kaşar ve beyaz peynir üretilen başlıca ürünlerdir. Kapasitesi 20 ton/gün süttür.

Muş Yem Sanayi: Büyükbaş ve küçükbaş hayvan yemi olmak üzere çeşitli yemler üreten yem fabrikasının kapasitesi 16.000 ton/yıldır.

Muş-Tar A.Ş. Un Fabrikası: Köy Kooperatifleri Birliği ve Özel İdare ortaklığıyla kurulan fabrika, daha sonra Muş-Tar A.Ş.'ye dönüştürülmüştür. Fabrikanın kapasitesi 70 ton/gün undur.

Aktuzla Tuz İşletmesi: Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan bu işletmenin yıllık kapasitesi 8 bin ton ham tuzdur.

Yaprak Tütün Bakımevi: Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan bu işletmede yılda 2600 ton yaprak tütün işlenebilmektedir.

Tarım Makineleri ve Alet Sanayi: Tırmık ve çayır biçme makinesi üreten bu kuruluşun yıllık üretim kapasitesi 15 adet tırmık, 75 adet çayır biçme makinesidir.

Tablo 32'de 1985 ve 1992 yıllarında Muş ili imalat sanayiinde faaliyet gösteren işyerlerinin sektörlere göre dağılımı, Türkiye ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

TABLO 32: İKTİSADİ FAALİYET KOLLARINA GÖRE MUŞ VE TÜRKİYE'DEKİ İŞYERİ SAYISI

İKTİSADİ FAALİYET KOLU	TÜRKİYE		MUŞ	
	1985	1992	1985	1992
İMALAT SANAYİ				
-GIDA, İÇKİ VE TÜTÜN SANAYİ	19.528	20.092	66	57
-DOKUMA, GİYİM EŞYASI VE DERİ SANAYİ	59.082	53.904	71	64
-ORMAN ÜRÜNLERİ VE MOBİLYA SANAYİ	37.033	43.317	51	32
-KAĞIT, KAĞIT ÜRÜNLERİ VE BASIM SAN.	4.467	6.342	-	4
-KİMYA,PETROL,KÖMÜR,KAUÇUK,PLASTİK ÜRÜNLER	7.522	4.807	8	-
-TAŞ VE TOPRAĞA DAYALI SANAYİ	5.295	6.553	1	-
-METAL ANA SANAYİ	2.395	1.789	1	-
-METAL EŞY,MAK.TEC.ULAŞ.ARA.İLMİ,MESLÖLÇ.AL.S	43.260	46.733	75	50
DİĞER İMALAT SANAYİ	4.991	3.037	-	24
TOPLAM	183.573	186.574	273	231

KAYNAK: DİE. 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayım Sonuçları

Muş ili imalat sanayiinde yaratılan hasılanın (sabit fiyatlarla) yıllar itibariyle gelişimi incelendiğinde; 1990 yılında 3.198 milyon TL. olan imalat sanayi hasılası, 1991 yılında %(-6.6), 1992 yılında % 15.7, 1993 yılında %(-40.5), 1994 yılında %3.5, 1995 yılında %0.8, 1996 yılında %30.5 oranlarıyla 2.796 milyon TL. ye gerilediği görülmektedir.

1996 yılı Muş sanayi sektörünün il GSYİH içindeki payı %4.6 olup, sanayi sektörü hasılasının %42.4'ü imalat sanayi tarafından yaratılmaktadır. Bir başka ifadeyle il GSYİH' sının %2 gibi çok küçük bir kısmı imalat sanayi tarafından oluşturulmaktadır.

Muş ili sanayi sektörü hasılasının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri Tablo 33'te verilmektedir.

TABLO 33: MUŞ İLİ SANAYİ SEKTÖRÜ HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ (Cari Fiyatlarla) (Milyon TL)

	1987	1993	1995	1996	1997
Madencilik ve Taşocakçılığı	638	-	-	85.400	212.892
İmalat Sanayi	2.622	57.794	268.782	535.818	1.028.605
Elektrik Gaz ve Su	974	53.039	50.886	177.932	282.161
MUŞ SANAYİ HASIL.(A)	4.234	110.833	319.668	799.150	1.523.658
D.A.B.SANAYİ HASIL(B)	542.466	12.291.238	42.512.588	74.837.301	173.011.947
TÜRKİYE SANAYİ HA.(C)	19.275.707	485.672.092	2.042394.829	3.716.528.359	7.293.185.637
(A) / (B) %	0.78	0.90	0.75	1.07	0.88
(A) / (C) %	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02

Kaynak:DİE

Tablodan da görülebileceği gibi, cari fiyatlarla 1987 yılında 4.234 milyon TL. olan Muş ili sanayi sektörü hasılası yaklaşık 189 kat artarak 1996 yılında 799.150 milyon TL. ve 1997 yılında 1.523.658 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir. İl sanayi sektörü hasılası içinde en yüksek payı ise, imalat sanayi oluşturmaktadır. 1996 yılında imalat sanayinin %67, elektrik, gaz ve su sektörünün %22, madencilik ve taşocakçılığı sektörünün %11 olan payları, 1997 yılında, imalat sanayi %67.5, elektrik, gaz ve su sektörü %18.5, madencilik ve taşocakçılığı sektörünün payları ise %14 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Muş ili sanayi sektörü hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye toplam sanayi hasılası içindeki payına bakıldığında, 1987 yılında Doğu Anadolu Bölgesi sanayi hasılası içinde %0.78 olan Muş ili payının 1996 yılında %1.07'ye yükseldiği, 1997 yılında %0.88'e düştüğü, Türkiye toplam sanayi hasılası içindeki %0.02 olan payının 1987 ve 1997 yıllarında değişmediği görülmektedir.

Muş ilinde bulunan küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin yapısı incelendiğinde; 1992 yılı verilerine göre, ilde bulunan KOS işletmeleri sayısının 233 olduğu ve bu işletmelerde toplam 502 kişinin istihdam edildiği ve bu işletmeler tarafından 2 milyar TL. katma değer yaratıldığı görülmektedir.

İlde yaratılan 2 milyar TL.'lik katma değerinin tamamı gıda, içki ve tütün sanayiinde gerçekleşmiştir.

4.8. Turizm

Muş ili, tarihi-kültürel değerler ve coğrafi güzellikler bakımından önemli bir potansiyele sahip olmasına karşın, turizm faaliyetlerinin en az olduğu illerimizden biridir.

Muş ili, kış sporlarına ve av turizmine elverişli alanlara sahiptir. Akdoğan, Hamurpet, Kazan ve Kaz gölleri turizm açısından değerlendirilebilecek doğal göllerdir.

Ören yerleri, camiler, türbeler, kaleler, hamamlar, köprüler ve çeşmeler Muş kültür mirasının önemli mimari örneklerini oluştururlar.

Murat Köprüsü, Haspet Kalesi, Yıldızlı Han, Çengelli Kilisesi, Ulu Cami, Alaattinbey Karasu Hamamı, Hacı Şeref Cami, Esenlik Cami, Mollakent Cami, Havuzlu Yapılar, Bulanık Havuzu, Malazgirt Kalesi, Kapı Kalıntısı, Kız Köprüsü, Hanım Köprüsü, Alyar Urartu Mezarı, Tıkızlı Kalesi, Malazgirt Anıtı, Urartu Yerleşmesi Sit Alanı, ilin tarihi ve turistik yerleri olarak sayılabilir.

Muş içme ve kaplıcalarının en önemlisi Varto ilçesindeki Bazıkan Çermiğidir. Su geliri saniyede 0.16 litre, sıcaklığı 38°C 'dir. Banyosunun sakinleştirici olduğu, içiminin karaciğer ve safrakesesi rahatsızlıklarına iyi geldiği söylenmektedir.

İlde, işletme belgeli 2 yıldızlı Gökser Otel dışında faaliyette olan başka bir tesis yoktur. İl merkezinde bulunan otelde 37 oda, 78 yatak ve 110 kişilik yemek salonu mevcuttur. Otelde doluluk oranı %100'dür.

İl Özel İdare Müdürlüğü tarafından merkezde yaptırılan Muş Oteli 3 yıldızlı olup, 80 oda 160 yatak 400 kişilik düğün salonu ve 120 kişilik yemek salonu kapasitelidir. Otel inşaatı devam etmektedir.

Miyest A.Ş. tarafından yaptırılmakta olan Malazgirt Oteli 52 oda, 100 yataklıdır. Halen inşa halindedir.

İlde B Grubu Seyahat Acentası bir tane olup, sadece merkez-havaalanı arasında yolcu taşımacılığı yapmaktadır.

İlde turizm hareketi yok denecek kadar azdır. Muş İl Turizm Müdürlüğünden alınan bilgiye göre, 1997 yılında İle gelen turist sayısı 25 kişidir.

Muş ili turizm potansiyelinin daha iyi değerlendirilebilmesi için İl Turizm Müdürlüğü'nce bir proje hazırlanmıştır. Hazırlanan bu proje Turizm Bakanlığı'na teklif edilmiş, ödenek yetersizliğinden ihale aşamasına gelinememiştir. İl Turizm Müdürlüğü'nce yatırım amaçlı teklif edilen projeler şunlardır;

- *Tarihi Murat Köprüsü onarımı ve çevre düzenlemesi,*
- *Malazgirt ilçesi Zafer Anıtı çevre düzenlemesi,*
- *Hamurpet Gölü çevre düzenlemesi,*
- *Korkut ilçesi sulama gölü çevre düzenlemesi,*
- *Muş kayak merkezi ve çevre düzenlemesi.*

Anılan proje içinde bulunan konular tarihi kültür mirasımızı koruma altına almak, ilin sahip olduğu kayak ve av turizmi potansiyelini harekete geçirmek açılarından önemlidir.

4.9. Ticaret, Bankacılık ve Gelir Durumu

4.9.1. Ticaret

Muş ilinde ticaret aynı il sanayisi gibi, tarım ağırlıklıdır. İlde tarımsal ve hayvansal ürünler başta olmak üzere, her türlü tüketim mallarının ticareti yapılmasına rağmen, gelişkin bir ticaretten söz edilemez. Bunun nedeni, il ticaret kuruluşlarının küçük çaplı ve daha çok yerel gereksinimleri karşılamaya dönük olarak organize olmalarıdır.

İlde 1997 yılı itibariyle 301 adet kurumlar vergisine, 1701 adet gerçek usulde gelir vergisine, 1679 adet götürü usulde vergiye tabi olmak üzere toplam 3.681 adet mükellef bulunmaktadır. 1997 yılında tahakkuk eden 2.512 milyar TL. verginin, 2.244 milyar TL.' si tahsil edilmiştir.

1965 yılında kurulan Muş Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı 1.736 gerçek, 457 tüzel olmak üzere toplam 2.193 şirket bulunmaktadır.

Muş ilinde el sanatları ticari hayatın diğer bir unsurudur. Örgüçülük, torna, ağaç işleri ve elektrik işleri ilde yaygınlık gösteren el sanatları arasındadır. Son yıllarda kilim ve halı dokumacılığı İl Özel İdare Müdürlüğü öncülüğünde yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır.

Tablo 34'de, Muş Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı şirketlerin meslek gruplarına göre dağılımı verilmektedir.

TABLO 34: MUŞ TİCARET VE SANAYİ ODASINA KAYITLI ŞİRKETLERİN MESLEK GRUBUNA GÖRE DAĞILIMI

MESLEK GRUBU	GERÇEK	TÜZEL	TOPLAM
Şirketler,Bankalar ve Kooperatifler	45	457	502
Müteahhitler	273	-	273
Nakliyeciler	166	-	166
Tuhafiye,Manifatura,İnşaat Malzemeleri ve Kuyumcular	293	-	293
Toptan Gıda,Perakende Satış,Kereste ve Muhtelif Tacirler	576	-	576
Canlı Hayvan Tacirleri,Kasap ve Komisyoncuları	383	-	383
TOPLAM	1.736	457	2.193

KAYNAK: Muş Ticaret ve Sanayi Odası

Ticaret sektörünün Muş ili GSYİH içindeki payı, 1996 yılı itibariyle sabit fiyatlarla % 3.7 iken 1997 yılında %4 olmuştur. Tablo 35'te Muş ili ticaret hasılasının yıllar itibariyle gelişimi verilmektedir.

TABLO 35: MUŞ İLİ TİCARET HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ (1987 Üretici Fiyatlarıyla) (Milyon TL.)

	1990	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Muş Ticaret Hasıl. (A)	5.105	4.753	5.426	5.064	5.186	5.330	6.176
-Toptan Perakende Tic	3.273	3.005	3.595	3.170	3.338	3.413	4.035
-Otel Lokanta Hizmet.	1.832	1.748	1.831	1.894	1.848	1.917	2.141
Doğu Ana. Böl. (B)	477.435	483.796	539.746	522.348	553.315	577.868	629.368
Türkiye (C)	16.868.280	17.902.262	19.974.731	18.455.150	20.586.655	22.412.929	25.024.396
(A)/(B) %	1.06	0.98	1.01	0.97	0.94	0.92	0.98
(A)/(C) %	0.03	0.03	0.03	0.03	0.03	0.02	0.02

Kaynak: DİE

Tablodan da görüldüğü gibi, 1990 yılında (1987 üretici fiyatlarıyla) 5.1 milyar TL. olan Muş ili ticaret sektörü hasılasında 7 yılda önemli bir değişiklik olmamış, 1996

yılında 6.1 milyar TL. olarak gerçekleşmiştir. İlin ticaret hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki payı da önemli bir değişiklik göstermemiştir.

İlin başlıca dışsatım kalemleri sade yağ, yün, ham deri, peynir, küçük ve büyük baş canlı hayvan, saman, kuru ot, kabuklu ceviz, buğday, arpa, kuru fasulye, mercimek, nohut ve meyan köküdür.

İlin başlıca alım kalemleri ise bakkaliye, tuhafiyeye, manifatura, kereste ve inşaat malzemesi, tekel maddeleri, ilaç ve tıbbi malzeme, meyve, sebze, oto malzemeleri, akaryakıt, kavafiye, züccaciye, mensucat ve maden kömürüdür.

4.9.2. Bankacılık

Muş ilinde 4 ayrı banka 14 şube ile faaliyet göstermektedir. Bankacılık faaliyetleri diğer sektörler gibi tarım ağırlıklıdır. İlde en eski ve faaliyeti en yaygın olan Ziraat Bankasıdır. Bankacılık sektörü pek gelişmemiş olup, yörede yaşayanların bankacılık hizmetlerinden yararlanma düzeyi oldukça düşüktür.

Muş ilinde 1990 yılında 46 milyar TL. düzeyinde olan mevduat toplamı, 1997 yılında yaklaşık 100 kat artışla 4.586 milyar TL. düzeyinde gerçekleşmiştir. 1990-1997 döneminde il, bölge ve Türkiye mevduatının gelişimi Tablo 36'da verilmiştir

TABLO 36: TOPLAM BANKA MEVDUATININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ

YIL	MUŞ		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		TÜRKİYE*	
	CARİ Milyar TL	DÖVİZ Milyon \$	CARİ Milyar TL	DÖVİZ Milyon \$	CARİ Milyar TL	DÖVİZ Milyon \$
1990	46	16	1.839	622	93.674	31.679
1991	81	16	3.407	667	161.940	31.753
1992	142	17	6.311	734	295.265	34.338
1993	253	17	10.431	718	516.402	35.539
1994	529	14	25.090	645	1.183.002	30.426
1995	938	16	44.790	747	2.461.192	41.034
1996	2.150	20	91.153	848	5.721.670	53.222
1997	4.586	22	179.978	879	11.508.057	56.205

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

(*) İller Bankası ve Yabancı Ülkeler Dahil Edilmemiştir.

İl toplam banka mevduatının yıllar itibariyle gelişimine bakıldığında artış eğiliminin ülke geneliyle aynı paralelde olduğu görülmektedir. Döviz bazında 1994 yılı hariç toplam banka mevduatı bölge ve ülke genelinde artış göstermiş olup, Muş ilinde bu artış daha düşük bir seviyede gerçekleşmiştir. 1994 yılında ilde %17.65, ülke genelinde ise %14.39 oranında bir gerileme görülmüştür. Muş ilinde 1997 yılında dikkat çekecek bir düzeyde artış meydana gelmiştir. 1997 yılında ülke genelindeki (döviz bazında) artış oranı %5.6 iken, ildeki artış oranı %10 olarak gerçekleşmiştir.

İl toplam banka mevduatının bölge ve ülke içindeki yeri değerlendirildiğinde ise, 1990 yılında Doğu Anadolu Bölgesi toplam banka mevduatının %2.5'ini (TL bazında) Muş ili oluştururken 1997 yılında bu oran %2.55 olmuştur. İl toplam banka mevduatı 1997 yılı itibariyle ülke toplam banka mevduatının %0.04 gibi oldukça düşük bir kısmını teşkil etmektedir.

Muş ili Banka mevduatının türü açısından bölge ve ülke karşılaştırması Tablo 37'de verilmektedir.

TABLO 37: MUŞ İLİ TOPLAM BANKA MEVDUATININ TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİNDEKİ YERİ (Milyar TL)

MEVDUAT TÜRÜ	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		MUŞ	
	1996	1997	1996	1997	1996	1997
Tasarruf Mevduatı	1.731.913	3.191.407	31.265	59.102	486	1.047
Mevduat Sertifikası	11.207	159	34	0	0	0
Resmi Kuruluşlar	165.689	221.344	4.129	12.236	376	993
Ticari Kuruluşlar	474.407	950.034	6.974	15.695	196	482
Bankalar Mevduatı	385.201	930.728	131	43	0	0
Döviz Tevdiatı	2.529.146	5.196.711	44.885	84.486	932	1.770
Diğer Mevduat	424.107	969.645	3.735	8.388	160	294
Altın ve Depo Hesabı	0	48.029	0	28	0	0
TOPLAM	5.721.670	11.508.057	91.153	179.978	2.150	4.586

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

Tablodan da görüldüğü gibi, 1996 ve 1997 yıllarında il toplam mevduatı içinde döviz tevdiat ve tasarruf mevduatı en yüksek payı almaktadır. 1996 yılında il toplam mevduatının %43.3'ü döviz tevdiat, %22.6'sı tasarruf mevduatı, 1997 yılında %38.6'sı

döviz tevdiat, %22.8'i tasarruf mevduatı olarak ilk iki sırayı almaktadır. 1997 yılında Muş ili toplam mevduatı içinde döviz tevdiat hesabı oranında azalma olmakla birlikte, mevduat türlerine göre sıralama aynıdır.

Muş ili kişi başına düşen banka mevduatı açısından değerlendirildiğinde; döviz bazında 1990 yılında 29\$ olan kişi başına banka mevduatı 1997 yılında 31\$a yükselmiştir. 1997 yılı itibariyle 6.385.599 TL.(31\$) olarak gerçekleşen kişi başına düşen banka mevduatı, ülke geneli olan 180.532.701TL (882\$) ile karşılaştırıldığında çok düşük bir düzeyde kalmaktadır. Muş ili kişi başına banka mevduatı , Doğu Anadolu Bölge ortalaması olan 33.286.843 TL.(163\$) 'ın da bir hayli altında kalmaktadır.

Muş ilinin yıllar itibariyle kişi başına banka mevduatı gelişimi, karşılaştırmalı olarak Tablo 38'de görülebilir.

TABLO 38: KİŞİ BAŞINA BANKA MEVDUATININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ

YIL	MUŞ		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		TÜRKİYE	
	TL.(CARİ)	\$	TL.(CARİ)	\$	TL.(CARİ)	\$
1990	122.164	42	343.982	116	1.658.739	561
1991	212.140	42	634.922	124	2.825.931	554
1992	365.283	44	1.172.439	136	5.055.821	588
1993	639.533	43	1.933.162	133	8.680.338	597
1994	1.314.563	35	4.641.832	119	19.529.219	502
1995	2.292.832	39	8.279.289	138	39.925.897	666
1996	5.172.323	48	16.848.532	157	91.259.071	849
1997	10.862.151	52	33.286.843	163	180.532.701	882

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

Banka kredileri açısından Muş ilinin mevcut durumu incelendiğinde; 1990 yılında 99 milyar TL. olan banka kredilerinin 79.3 kat artarak 1997 yılında 2.696 milyar TL. olarak gerçekleştiği görülmektedir. 1990-1997 dönemine ilişkin il, bölge ve ülke genelinde kullanılan banka kredileri Tablo 39'da verilmektedir.

TABLO 39: TOPLAM BANKA KREDİLERİNİN YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ

YIL	MUŞ		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		TÜRKİYE	
	CARİ Milyar TL	DÖVİZ Milyon \$	CARİ Milyar TL	DÖVİZ Milyon \$	CARİ Milyar TL	DÖVİZ Milyon \$
1990	34	11	1.193	403	75.455	25.517
1991	57	11	1.714	336	118.074	23.150
1992	90	10	2.988	346	212.642	24.729
1993	155	11	5.292	366	395.150	27.194
1994	192	5	6.044	157	691.279	17.780
1995	501	8	15.401	255	1.558.102	25.977
1996	963	9	34.960	325	3.429.777	31.904
1997	2.696	13	76.670	374	7.847.769	38.328

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

1997 yılı itibariyle Muş'ta verilen banka kredileri toplamı, Türkiye toplam banka kredilerinin %0.03, Doğu Anadolu Bölgesi banka kredileri toplamının ise %3.52'si gibi oldukça küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Yıllar içinde ilin, ülke toplam banka kredilerindeki payı 1994 yılından itibaren azalma göstermiş (1990'da %0.05, 1997'de %0.03), bölge içindeki payında artış olmuştur (1990'da %2.85, 1997'de %3.52).

TABLO 40 : MUŞ İLİ TOPLAM BANKA KREDİLERİNİN TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİNDEKİ YERİ (Milyar TL)

KREDİ TÜRÜ	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		MUŞ	
	1996	1997	1996	1997	1996	1997
İHTİSAS KREDİLERİ						
- Tarım	668.826	1.504.492	16.131	28.002	356	774
- Gayri Menkul	77.380	127.097	3.313	6.646	280	938
- Mesleki	72.522	140.062	3.229	5.931	161	234
- Denizcilik	4.731	13.259	0	0	0	0
- Turizm	11.770	15.958	4	4	0	0
- Diğer	77.826	187.020	2.080	6.060	22	171
DİĞER KREDİLER	2.516.722	5.859.881	10.203	30.027	144	579
TOPLAM KREDİLER	3.429.777	7.847.769	34.960	76.670	963	2.696

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

Muş ili toplam banka kredilerinin Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri, türleri itibariyle Tablo 40'da verilmiştir. İlde verilen banka kredileri türleri itibariyle incelendiğinde; 1996 yılında verilen kredilerin %85'i ihtisas, %15'i diğer, 1997 yılında verilen kredilerin %79'u ihtisas, %21'inin de diğer kredilerden oluştuğu görülmektedir.

İhtisas kredileri içinde en yüksek pay 1996 yılında %37 ile tarım, 1997 yılında ise %35 ile gayrimenkul kredilerine aittir. 1997 yılında tarım kredilerinin payı %29'a düşmüştür. Tablo 41'de kişi başına düşen kredi miktarları yıllar itibariyle verilmektedir.

TABLO 41: KİŞİ BAŞINA BANKA KREDİLERİNİN YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ

YIL	MUŞ		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		TÜRKİYE	
	TL.(CARİ)	\$	TL.(CARİ)	\$	TL.(CARİ)	\$
1990	90.295	29	223.149	75	1.336.124	452
1991	149.283	29	319.418	63	2.060.448	404
1992	231.517	26	555.102	64	3.641.068	423
1993	391.809	28	980.759	68	6.642.181	457
1994	477.119	12	1.118.184	29	11.411.764	294
1995	1.224.636	20	2.846.826	47	25.275.809	421
1996	2.316.719	22	6.461.934	60	54.704.005	509
1997	6.385.599	31	14.180.079	69	123.111.915	601

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

İlde verilen banka kredilerinin kişi başına düşen banka kredileri açısından, bölge ve ülke rakamlarıyla karşılaştırıldığında oldukça düşük düzeylerde kaldığı görülmektedir. 1997 yılında Muş'ta 31\$ olan kişi başına banka kredisi bölgede 69\$, ülke genelinde 601\$'dir.

Tablo 41'de görüleceği gibi, 1990 yılında Muş ilinde 29\$ olan kişi başına kredi miktarı 1994 yılında 12\$a düşmüş, 1997 yılında 31\$a yükselmiştir. Doğu Anadolu Bölgesinde 1990 yılında 75\$ olan kişi başına kredi, 1994 yılında 29\$, 1997 yılında 69\$ olmuştur. Ülke genelinde 1994 yılı hariç, kişi başına düşen kredi miktarında her yıl artış olmuştur. İlin kişi başına banka kredileri bölge ve ülke karşılaştırmasında ülke ve bölge değerlerinin altında kaldığı görülmektedir.

Muş ili banka mevduatı ve kredi ilişkisi aşağıda Tablo 42'de verilmektedir.

TABLO 42: KREDİ/ MEVDUAT ORANI AÇISINDAN İLİN BÖLGE VE TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRMASI

YIL	MUŞ		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		TÜRKİYE	
	%	Değişim	%	Değişim	%	Değişim
1990	74		65		81	
1991	70	-0.05	50	-0.22	73	-0.09
1992	63	-0.10	47	-0.06	72	-0.01
1993	61	-0.03	51	0.07	77	0.06
1994	36	-0.41	24	-0.53	58	-0.24
1995	53	0.47	34	0.43	63	0.08
1996	45	-0.16	38	0.12	60	-0.05
1997	59	0.31	43	0.11	68	0.14

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

Muş ili banka mevduatı ve kredi ilişkisi incelenecek olursa; 1990 yılında Muş ilinde verilen banka kredilerinin toplam banka mevduatına oranının %74, 1997 yılında ise %59 olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinde de benzer bir gelişme gözlenmiş, 1990 yılında toplam banka kredilerinin banka mevduatına oranı %65 iken 1997 yılında %43'e düşmüştür. Bu durum işletmelerin ve bireylerin nakit ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bankacılık kesiminden kredi imkanını yeterince kullanmadıklarını ortaya koymaktadır. Türkiye geneli için kredi-mevduat oranı 1997 yılında %68, Muş ilinde %59'dur. Yukarıda bahsedildiği gibi, ülke ve il arasındaki mevduat-kredi oranında görülen fark, ilde yatırım faaliyetlerinin durgunluğunu ortaya koymaktadır.

4.9.3. Gelir

Muş ili Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) genel olarak değerlendirildiğinde 1987-1997 döneminde cari fiyatlarla yaklaşık 493 kat artmış, sabit fiyatlarla (1987 yılı üretici fiyatlarına göre) ise %64.16 oranında artış göstermiştir. Muş ili GSYİH'nın yıllar itibariyle gelişimi Tablo 43'te görülebilir.

TABLO 43: MUŞ İLİ GSYİH'NİN YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ

YILLAR	CARİ FİYATLARLA		SABİT FİYATLARLA	
	DEĞER Milyon TL	GELİŞME HIZI (%)	DEĞER Milyon TL.	GELİŞME HIZI (%)
1987	99.120	-	99.120	-
1988	204.291	106.1	130.256	31.4
1989	338.530	67.7	116.100	-10.9
1990	685.025	102.4	146.969	26.6
1991	1.111.589	62.3	147.153	0.1
1992	1.983.236	78.4	149.842	1.8
1993	3.215.201	62.1	143.127	-4.5
1994	6.552.024	103.8	137.698	-3.8
1995	12.467.054	90.3	134.640	-2.2
1996	22.170.100	77.8	142.368	5.9
1997	48.896.718	120.6	154.486	8.5

KAYNAK: DİE

Muş ilinin 1987 yılında cari fiyatlarla 99.120 milyon TL. olan GSYİH'sı artarak 1997 yılında 48.896.718 milyon TL.'ye yükselmiştir. İl GSYİH'sının bir anlamda gerçek büyüme hızını gösteren sabit fiyatlarla GSYİH ise, 1987 yılında 99.120 milyon TL. iken, 1997 yılında 154.486 milyon TL. düzeyinde gerçekleşmiştir. Sabit fiyatlarla Muş ili GSYİH'sı 1989, 1993, 1994 ve 1995 yıllarında düşmüş, diğer yıllarda artış göstermiştir.

Muş ili Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının cari fiyatlarla sektörlere göre dağılımının yıllar itibariyle gelişimi Tablo 44'te, Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının sabit fiyatlarla sektörlere göre dağılımının yıllar itibariyle gelişimi Tablo 45'te verilmiştir.

Muş ili GSYİH'sının faaliyet kollarına göre dağılımı incelendiğinde; 1991 yılı itibariyle en yüksek payın, cari fiyatlarla tarım kesimine %50.4, sabit fiyatlarla %63.2 ile yine tarım kesimine ait olduğu görülmektedir. 1991-1997 yılları arasında bulunan 7 yıllık süreçte bu durum değişmemiş ve 1997 yılında cari fiyatlarla 22.912.385 milyon TL.'ye yükselen tarım sektörü %46.9'luk payıyla il GSYİH'sı içinde ilk sıradaki yerini korumuştur. Sabit fiyatlarla ise yine ilk sırada tarım sektörü yer almaktadır. 1997 yılı itibariyle sabit fiyatlarla tarım sektöründe yaratılan GSYİH 91.211 milyon TL. olup, il GSYİH'sı içindeki payı %59'dur. Tarım sektörünü %12.8 ile Devlet Hizmetleri, %6.6 ile Konut Sahipliği, %6.3 ile Ulaştırma ve Haberleşme, %4.7 ile İnşaat Sanayi, %4.3 ile Sanayi, %4 ile de Ticaret sektörleri izlemektedir.

1997 yılında sabit fiyatlarla 154.486 milyon TL. olarak gerçekleşen il GSYİH'sı içinde sanayi sektörünün katkısı 6.611 milyon TL. olup, çok düşük bir düzeydedir. Sanayi sektörü içinde ise en yüksek pay imalat sanayi olup, il GSYİH'na oranı %2 seviyesindedir. Madencilik ve Taşocakçılığının ihmal edilecek bir düzeyde olduğu görülmekte, Elektrik, Gaz ve Su sektörünün il GSYİH içindeki payı %1.2 düzeyinde kalmaktadır.

Muş ili GSYİH içinde en yüksek payı tarım sektörü oluşturmaktadır. 1997 yılında sabit fiyatlarla 91.211 milyon TL. olarak gerçekleşen tarım sektörü üretim değeri il GSYİH'sının %59'unu teşkil etmektedir. Tarım sektörü içerisinde en yüksek pay ise Çiftçilik ve Hayvancılık kesimine aittir. 1997 yılı itibariyle sabit fiyatlarla 89.460 milyon TL. olan çiftçilik ve hayvancılık gelirleri, il GSYİH'sının %57.9'unu oluşturmaktadır. Tarım sektörü içinde ormancılık gelirlerinin payı %1 gibi düşük bir seviyededir.

TABLO 44 : MUŞ İLİ GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILASININ SEKTÖRLERE GÖRE DAĞILIMI (Cari Fiyatlarla) (Milyon TL) (%)

İKTİSADİ FAALİYET KOLLARI	1991		1992		1993		1994		1995		1996		1997	
	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör
1. Tarım	560 172	50,4	932 715	47,0	1 377 963	42,9	3 013 028	46,0	6 582 851	52,8	9 937 019	44,8	22 912 385	46,9
a. Çiftçilik ve Hayvancılık	544 112	48,9	889 726	44,9	1 310 400	40,8	2 917 470	44,5	6 467 994	51,9	9 670 397	43,6	22 575 826	46,2
b. Ormancılık	14 336	1,3	39 023	2,0	61 957	1,9	88 611	1,4	95 677	0,8	224 871	1,0	275 256	0,6
c. Bahççılık	1 724	0,2	3 967	0,2	5 607	0,2	6 947	0,1	19 180	0,2	41 751	0,2	61 303	0,1
2. Sanayi	58 174	5,2	108 389	5,5	110 833	3,4	248 480	3,8	319 668	2,6	799 150	3,6	1 523 658	3,1
a. Madencilik ve Taşocakçı.	7 151	0,6	16 057	0,8	-	0,0	-	0,0	-	0,0	85 400	0,4	212 892	0,4
b. İmalat Sanayi	36 902	3,3	62 766	3,2	57 794	1,8	136 974	2,1	268 782	2,2	535 818	2,4	1 028 605	2,1
c. Elektrik, gaz, su..	14 121	1,3	29 566	1,5	53 039	1,6	111 506	1,7	50 886	0,4	177 932	0,8	282 161	0,6
3. İnşaat Sanayi	36 269	3,3	81 970	4,1	169 232	5,3	226 864	3,5	360 557	2,9	1 390 869	6,3	3 444 779	7,0
4. Ticaret	36 444	3,3	63 293	3,2	114 018	3,5	240 439	3,7	485 184	3,9	862 306	3,9	1 663 925	3,4
a. Toptan ve pera. Ticaret.	23 371	2,1	40 163	2,0	74 648	2,3	152 797	2,3	318 189	2,6	555 863	2,5	989 168	2,0
b. Otel, lokanta hizmetleri	13 073	1,2	23 130	1,2	39 370	1,2	87 642	1,3	166 995	1,3	306 443	1,4	674 757	1,4
5. Ulaştırma ve haberleşme	57 928	5,2	97 033	4,9	168 807	5,3	401 194	6,1	719 280	5,8	1 350 700	6,1	3 218 333	6,6
6. Mali kuruluşlar	11 923	1,1	25 913	1,3	32 633	1,0	59 484	0,9	148 978	1,2	271 020	1,2	552 491	1,1
7. Konut sahipliği	45 208	4,1	80 830	4,1	114 381	3,6	199 963	3,1	414 692	3,3	635 436	2,9	1 114 693	2,3
8. Serbest meslek ve hizmetler	4 984	0,4	8 535	0,4	12 739	0,4	27 295	0,4	47 755	0,4	80 137	0,4	144 912	0,3
9. (Eksi) İZafi Banka hizmetleri	7 864	0,7	10 866	0,5	13 546	0,4	27 288	0,4	46 165	0,4	81 586	0,4	247 205	0,5
10. Sektörler toplamı (1-9)	803 238	72,3	1 387 812	70,0	2 087 060	64,9	4 389 459	67,0	9 032 800	72,5	15 245 051	68,8	34 327 971	70,2
11. Devlet hizmetleri	299 656	27,0	578 044	29,1	1 100 891	34,2	2 110 730	32,2	3 303 307	26,5	6 676 159	30,1	14 076 466	28,8
12. Kar Ama.Olm.Özel Hiz.Kur.	1 435	0,1	2 498	0,1	2 604	0,1	1 271	0,0	2 067	0,0	-	0,0	-	0,0
13. Toplam (10 + 11 + 12)	1 104 329	99,3	1 968 354	99,2	3 190 555	99,2	6 501 460	99,2	12 338 174	99,0	21 921 210	98,9	48 404 437	99,0
14. İthalat vergisi	7 259	0,7	14 882	0,8	24 646	0,8	50 564	0,8	128 880	1,0	248 890	1,1	492 281	1,0
15. GSYİH (Alıcı fiyatlarıyla) (13+14)	1 111 589	100,0	1 983 236	100,0	3 215 201	100,0	6 552 024	100,0	12 467 054	100,0	22 170 100	100,0	48 896 718	100,0

Kaynak: DİE

TABLO 45 : MUŞ İLİ GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILASININ SEKTÖRLERE GÖRE DAĞILIMI (1987 Üretici Fiyatlarıyla)
(Milyon TL) (%)

İKTİSADİ FAALİYET KOLLARI	1991		1992		1993		1994		1995		1996		1997	
	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör	Değer	Sektör
1. Tarım	92.950	63.2	91.833	61.3	83.724	58.5	81.482	59.2	79.296	58.9	79.837	56.1	91.211	59.0
a. Çiftçilik ve Hayvancılık	90.078	61.2	88.599	59.1	81.379	56.9	78.584	57.1	76.612	56.9	77.617	54.5	89.460	57.9
b. Ormancılık	2.659	1.8	2.999	2.0	2.117	1.5	2.663	1.9	2.442	1.8	2.005	1.4	1.597	1.0
c. Bahkçılık	213	0.1	235	0.2	228	0.2	235	0.2	242	0.2	215	0.2	154	0.1
2. Sanayi	6.976	4.7	8.525	5.7	7.346	5.1	6.077	4.4	3.459	2.6	6.593	4.6	6.611	4.3
a. Madencilik ve Taşocakçılı	1.669	1.1	1.441	1.0	1.529	1.1	-	0.0	-	0.0	1.485	1.0	1.686	1.1
b. İmalat Sanayi	2.686	2.0	3.455	2.3	2.054	1.4	2.125	1.5	2.143	1.6	2.796	2.0	3.098	2.0
c. Elektrik, gaz, su..	2.321	1.6	3.629	2.4	3.763	2.6	3.952	2.9	1.316	1.0	2.312	1.6	1.827	1.2
3. İnşaat Sanayi	4.269	2.9	5.278	3.5	6.748	4.7	5.130	3.7	4.730	3.5	8.783	6.2	7.232	4.7
4. Ticaret	4.302	2.9	4.753	3.2	5.426	3.8	5.064	3.7	5.186	3.9	5.330	3.7	6.176	4.0
a. Toptan ve perak. Ticaret.	2.665	1.8	3.005	2.0	3.595	2.5	3.170	2.3	3.338	2.5	3.413	2.4	4.035	2.6
b. Otel, lokanta hizmetleri	1.637	1.1	1.748	1.2	1.831	1.3	1.894	1.4	1.848	1.4	1.917	1.3	2.141	1.4
5. Ulaştırma ve haberleşme	7.541	5.1	7.967	5.3	8.050	5.6	8.723	6.3	8.417	6.3	9.091	6.4	9.698	6.3
6. Mali kuruluşlar	1.580	1.1	1.404	0.9	1.195	0.8	1.167	0.8	1.175	0.9	1.043	0.7	1.004	0.6
7. Konut sahipliği	9.440	6.4	9.497	6.3	9.620	6.7	9.858	7.2	9.922	7.4	10.105	7.1	10.153	6.6
8. Serbest meslek ve hizmetler	398	0.3	399	0.3	398	0.3	380	0.3	357	0.3	366	0.3	377	0.2
9. (Eksi) İZafı Banka hizmetleri	968	0.7	860	0.6	728	0.5	711	0.5	711	0.5	619	0.4	580	0.4
10. Sektörler toplamı (1-9)	126.488	86.0	128.796	86.0	121.779	85.1	117.170	85.1	111.831	83.1	120.529	84.7	131.882	85.4
11. Devlet hizmetleri	18.841	12.8	19.079	12.7	19.262	13.5	18.830	13.7	19.832	14.7	19.322	13.6	19.826	12.8
12. Kar Ama.Olm.Özel Hiz.Kur.	753	0.5	609	0.4	579	0.4	520	0.4	1.244	0.9	-	0.0	-	0.0
13. Toplam (10 + 11 + 12)	146.082	99.3	148.484	99.1	141.620	98.9	136.519	99.1	132.907	98.7	139.851	98.2	151.708	98.2
14. İthalat vergisi	1.071	0.7	1.358	0.9	1.507	1.1	1.178	0.9	1.733	1.3	2.517	1.8	2.778	1.8
15. GSYİH (Alıcı fiyatlarıyla) (13+14)	147.153	100.0	149.842	100.0	143.127	100.0	137.698	100.0	134.640	100.0	142.368	100.0	154.486	100.0

Kaynak: DİE

Tablo 46'da Muş ili GSYİH'sının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri verilmektedir.

TABLO 46: MUŞ İLİ GSYİH'SININ TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİNDEKİ YERİ (1987 Üretici Fiyatlarıyla) (Milyar TL)

YILLAR	MUŞ (I)		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (II)		TÜRKİYE (III)		İLİN ÜLKE VE BÖLGEYE ORANI	
	GSYİH	Gelişme Hızı %	GSYİH	Gelişme Hızı %	GSYİH	Gelişme Hızı %	(I)/(II) (%)	(I)/(III) (%)
1987	99	-	3.054	-	74.722	-	3.24	0.13
1988	130	31.4	3.120	2.2	76.306	2.1	4.12	0.17
1989	116	-10.9	3.053	-2.2	76.498	0.3	3.80	0.15
1990	147	26.6	3.322	8.8	83.578	9.3	4.42	0.18
1991	147	0.1	3.230	-2.8	84.353	0.9	4.55	0.17
1992	150	1.8	3.375	4.5	89.401	6.0	4.44	0.17
1993	143	-4.5	3.500	3.7	96.590	8.0	4.09	0.15
1994	138	-3.8	3.481	-0.5	91.321	-5.5	3.96	0.15
1995	135	-2.2	3.414	-1.9	97.888	7.2	3.95	0.14
1996	142	5.9	3.503	3.4	104.745	7.0	4.05	0.14
1997	154	8.5	3.695	5.5	112.631	7.5	4.17	0.14

Kaynak: DİE

Muş ili GSYİH'sının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yerine bakıldığında, ilde yaratılan GSYİH'nın % 3-4, ülke GSYİH'sının da binde 13-14'ünü oluşturduğu görülmektedir. 1987 yılında Muş GSYİH'sının Doğu Anadolu Bölgesi içindeki payı %3.24 iken, 1997 yılında %4.17'ye yükselmiştir. Ülke GSYİH içindeki il payında ise çok düşük bir artış olmuş, 1987 yılında il GSYİH'sı ülke hasılasının %0.13'nü oluştururken, 1997 yılında %0.14'e yükselmiştir. İlin bölge ve ülke GSYİH'sından aldığı pay oldukça düşüktür.

Muş GSYİH'sının ilçeler itibariyle dağılımı incelendiğinde, en büyük katkıyı Merkez ilçenin yaptığı görülmektedir. 1995 yılında 7 trilyon TL. civarında olan merkez ilçe GSYİH'sı il GSYİH'sının %56.40'ını oluştururken, 1996 yılında 13 trilyon TL.'ye yükselmiş ve il GSYİH içindeki payı da %60.07 olarak gerçekleşmiştir. 1996 yılı itibariyle merkez ilçe GSYİH'sının ülke içindeki payı %0.09'dur. Merkez ilçenin ardından ikinci sırada bulunan Varto'nun 1996 yılı GSYİH'sı 2.6 trilyon TL. civarındadır. İl GSYİH'sının %11.97'sini oluşturan Varto ilçesinin ülke GSYİH içindeki payı ise %0.02'dir. İl GSYİH'sı içinde en düşük pay %3.27 ile Korkut ilçesine aittir. Muş ili GSYİH'sının ilçeler itibariyle dağılımı Tablo 47'de verilmektedir.

TABLO 47 : MUŞ İLİ GSYİH'NİN İLÇELERE GÖRE DAĞILIMI*

İLÇE ADI	1995			1996		
	GSYİH (Milyon TL)	İl İçindeki Payı	Türkiye İçindeki Payı	GSYİH (Milyon TL)	İl İçindeki Payı	Türkiye İçindeki Payı
MERKEZ	7.030.934	56.40	0.09	13.316.557	60.07	0.09
BULANIK	1.585.459	12.72	0.02	2.293.478	10.34	0.02
HASKÖY	514.677	4.13	0.01	1.044.170	4.71	0.01
KORKUT	424.263	3.40	0.01	725.980	3.27	0.00
MALAZGİRT	1.533.523	12.30	0.02	2.135.302	9.63	0.01
VARTO	1.378.199	11.05	0.02	2.654.615	11.97	0.02
TOPLAM	12.467.054	100	0.16	22.170.000	100	0.15

KAYNAK: DİE

*Bu çalışma yapılırken, ilçeler itibariyle GSYİH rakamları Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından en son 1996 yılı için yayınlanmış olduğundan 1997 yılı ilçe verileri kullanılamamıştır.

Tablo 48'de Muş ili kişi başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın bölge ve ülke geneli içindeki yeri yıllar itibariyle verilmektedir.

TABLO 48: MUŞ İLİ KİŞİ BAŞINA DÜŞEN GSYİH'SİNİN TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİNDEKİ YERİ

YILLAR	MUŞ			DOĞU ANADOLU BÖLGESİ*			TÜRKİYE		
	BİN TL.	GELİŞME HIZI(%)	§	BİN TL.	GELİŞME HIZI(%)	§	BİN TL.	GELİŞME HIZI(%)	§
1987	352	-	323	579	-	664	1.422	-	1.629
1988	569	101.9	398	985	70,1	690	2.406	69.2	1.685
1989	923	62.3	431	1.642	66,7	767	4.141	72.1	1.933
1990	1.827	98.0	694	2.978	81,4	1.130	6.994	68.9	2.655
1991	2.911	59.3	689	4.969	66,9	1.176	10.996	57.2	2.603
1992	5.102	75.2	731	8.645	74,0	1.239	18.722	70.3	2.682
1993	8.127	59.3	727	15.390	78,0	1.377	33.314	77.9	2.981
1994	16.282	100.3	554	29.645	92,6	1.009	63.861	91.7	2.173
1995	30.474	87.2	660	57.070	92,5	1.236	124.148	94.4	2.688
1996	53.335	75.0	654	104.909	83,8	1.286	231.182	86.2	2.833
1997	116.578	118.6	763	206.076	96.4	1.349	461.522	95.9	3.021

Kaynak: DİE

*1997 Yılı için bölge rakamları tarafımızdan hesaplanmıştır.

Tablodan görülebileceği gibi, 1987 yılında 323 dolar olan Muş ili kişi başına düşen GSYİH 1994 yılına kadar ufak değişikliklerle yükselen bir seyir izlemiş, 1994 yılında 554 dolara düşmüştür (1993 yılında 727 \$). Bilindiği gibi, 1994 yılında ülkede ekonomik kriz yaşanmış, bu nedenle il, bölge ve ülke genelinde dolar bazında GSYİH rakamlarında düşüş olmuştur. 1995 yılından itibaren il kişi başına düşen GSYİH

rakamlarında artış gözlenmiş, 1997 yılında Muş ilinde kişi başına düşen GSYİH 763 dolar olmuştur.

Kişi başına düşen gelir açısından Muş ili değerlendirildiğinde; 1987 yılında 323 dolar olan kişi başına GSYİH, 1987-1997 döneminde yaklaşık iki buçuk kat artarak 1997 yılında 763 dolar olmuştur. 1997 yılında kişi başına düşen GSYİH, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1.349 dolar, Türkiye genelinde ise 3.021 dolar olarak gerçekleşmiştir.

1997 yılında 763 dolar olan kişi başına GSYİH ile Muş 80 il arasında 79. sırada yer almaktadır. Ağrı ili 744 dolar kişi başına düşen GSYİH ile Muş'tan sonra gelmektedir.

4.10. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Durumu

1970'li yıllara kadar gelişmenin temel göstergesi olarak görülen kişi başına gelir; toplumsal gelişmişliği yeterince açıklayamayan, yalnızca talep genişlemesini açıklayabilen dar kapsamlı bir göstergedir. Gerçekte gelişme kavramı; fiziki kapasite büyüklüğü ve gelir artışı gibi iktisadi gelişmeler yanında, bunların gelir grupları ve bölgeler arası dağılımı ile sosyal ve kültürel birikimlerin yansıtılabildiği toplumsal gelişme düzeyini ifade etmektedir. Bu anlayışla gelişme; ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarındaki ilerlemeyi kapsamakta ve bir bütün oluşturmaktadır. Bu bakımdan, illerin ve bölgelerin gelişmişlik sıralamasında; kişi başına düşen milli gelirin artırılması şeklinde özetlenebilecek iktisadi büyüme kavramıyla birlikte, yapısal ve insani gelişmeyi içine alan ve ölçülebilen bütün sosyal değişkenleri de içeren bir “sosyo-ekonomik gelişme” ölçütü, daha anlamlı olabilmektedir.

DPT, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü tarafından yapılan “İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (1996)” temel bileşenler analizi yöntemini kullanarak illeri beş grup gelişmişlik derecesine ayırmıştır. Araştırma Aralık 1993'teki idari yapıyı esas aldığından 76 ili kapsamaktadır. 1990-1993 yıllarına ait il ölçeğinde 58 gösterge kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan göstergeler; demografi, istihdam, eğitim, sağlık, altyapı ve illerde on bin kişiye düşen özel otomobil, motorlu

kara taşıtı ve faks aboneli ile fert başına düşen telefon kontör değeri ve elektrik tüketim miktarının içerildiği diğer refah göstergelerinden oluşan *Sosyal Göstergelerle*, imalat sanayi, inşaat, tarım ve mali göstergelerden oluşan *Ekonomik Göstergeler'* dir.

İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması, ekonomik ve sosyal yapıları temsil eden 58 değişkenin ortak bileşkesi olarak ve temel bileşenler çözümlenmesiyle ortaya çıkarılan temel bileşen değeri esas alınarak oluşturulmuştur. Oluşturulan bu sıralama ve bu sıralamaya esas teşkil eden endeks değeri orijinal çalışmadan aynen alınarak Tablo 49'da verilmiştir.

TABLO 49 : İLLERİN SOSYO – EKONOMİK GELİŞMİŞLİK SIRALAMASI

SIRA NO	İL ADI	ENDEKS	SIRA NO	İL ADI	ENDEKS
1.	İSTANBUL	4,879015	39.	AMASYA	-0,193947
2.	ANKARA	3,324472	40.	KARAMAN	-0,225250
3.	İZMİR	2,707983	41.	AFYON	-0,228109
4.	KOCAELİ	1,745641	42.	NİĞDE	-0,280378
5.	BURSA	1,561681	43.	KASTAMONU	-0,331970
6.	ESKİŞEHİR	1,010243	44.	ÇORUM	-0,338263
7.	ANTALYA	0,979019	45.	GİRESUN	-0,342129
8.	TEKİRDAĞ	0,912105	46.	ARTVİN	-0,361540
9.	ADANA	0,825002	47.	ERZİNCAN	-0,369077
10.	İÇEL	0,692054	48.	SİVAS	-0,408015
11.	MUĞLA	0,625896	49.	AKSARAY	-0,449240
12.	AYDIN	0,572214	50.	KAHRAMANMARAŞ	-0,450686
13.	BALIKESİR	0,566499	51.	BARTIN	-0,472164
14.	KIRKLARELİ	0,554468	52.	TOKAT	-0,481332
15.	KAYSERİ	0,530593	53.	ÇANKIRI	-0,506919
16.	DENİZLİ	0,501473	54.	SİNOP	-0,512526
17.	BİLECİK	0,474944	55.	ORDU	-0,535689
18.	EDİRNE	0,408019	56.	ERZURUM	-0,550649
19.	ZONGULDAK	0,362269	57.	DİYARBAKIR	-0,614462
20.	ÇANAKKALE	0,351583	58.	YOZGAT	-0,639394
21.	İSPARTA	0,337425	59.	ŞANLIURFA	-0,657586
22.	MANİSA	0,308470	60.	TUNCELİ	-0,694920
23.	UŞAK	0,249609	61.	ADIYAMAN	-0,752853
24.	KONYA	0,220072	62.	KARS	-0,754675
25.	GAZİANTEP	0,199953	63.	GÜMÜŞHANE	-0,783385
26.	HATAY	0,189559	64.	BAYBURT	-0,798578
27.	SAKARYA	0,154779	65.	BATMAN	-0,869404
28.	BOLU	0,147192	66.	MARDİN	-0,916083
29.	BURDUR	0,144998	67.	VAN	-0,955459
30.	KIRIKKALE	0,141061	68.	SİİRT	-0,970848
31.	KÜTAHYA	0,093397	69.	İĞDIR	-0,980015
32.	NEVŞEHİR	0,006389	70.	HAKKARİ	-1,053626
33.	ELAZIĞ	-0,024586	71.	BİTLİS	-1,056951
34.	TRABZON	-0,034803	72.	ARDAHAN	-1,057505
35.	SAMSUN	-0,042239	73.	BİNGÖL	-1,060746
36.	KIRŞEHİR	-0,116527	74.	AĞRI	-1,134534
37.	RİZE	-0,122267	75.	ŞIRNAK	-1,224524
38.	MALATYA	-0,179552	76.	MUŞ	-1,244671

Kaynak : DPT, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması

İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasını ve endeks değerlerini belirleyen temel faktörler; illerin sahip oldukları nüfus büyüklüğü, yüzölçümü ya da şehirleşme oranı gibi, bir takım yüzeysel büyüklükler değildir. Sıralamayı belirleyen başlıca faktörler; illerdeki demografik yapının, işgücü talebinin, eğitim ve sağlık hizmetlerinin, fiziki ve sosyal altyapı olanaklarının, üretim seviyesinin ve her şeyden önemlisi gelir düzeyinin il nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamada sağladıkları başarı olmaktadır. Tablodan da

görüldüğü gibi illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında İstanbul ili birinci, Ankara ikinci, Muş ili ise yetmiş altıncı yani, sonuncu sırada yer almaktadır.

Araştırmanın diğer amaçlarından birisi de, eşdeğer gelişmişlik seviyesine sahip illerin belirlenmesi ve ülke genelinde homojen alanların saptanmasıdır. Yapılan çözümlenmeler ve değerlendirmeler sonucunda ülke; farklı gelişmişlik düzeylerinde 5 ayrı gruba ayrılmıştır. Bu ayrıma göre birinci grupta 5, ikinci grupta 11, üçüncü grupta 26, dördüncü ve beşinci grupta ise 17'şer il yer almaktadır. Gelişmişlik endeksine göre kademeli il gruplarının dağılımı orijinal çalışmadan aynen alınarak Tablo 50'de verilmiştir.

TABLO 50 : GELİŞMİŞLİK ENDEKSİNE GÖRE KADEMELİ İL GRUPLARI

1.DERECEDE GELİŞMİŞ İLLER	2.DERECEDE GELİŞMİŞ İLLER	3.DERECEDE GELİŞMİŞ İLLER	4.DERECEDE GELİŞMİŞ İLLER	5.DERECEDE GELİŞMİŞ İLLER
1. İstanbul	1. Eskişehir	1. Bilecik	1. Kastamonu	1. Tunceli
2. Ankara	2. Antalya	2. Edirne	2. Çorum	2. Adıyaman
3. İzmir	3. Tekirdağ	3. Zonguldak	3. Giresun	3. Kars
4. Kocaeli	4. Adana	4. Çanakkale	4. Artvin	4. Gümüşhane
5. Bursa	5. İçel	5. Isparta	5. Erzincan	5. Bayburt
	6. Muğla	6. Manisa	6. Sivas	6. Batman
	7. Aydın	7. Uşak	7. Aksaray	7. Mardin
	8. Balıkesir	8. Konya	8. Kahramanmaraş	8. Van
	9. Kırklareli	9. Gaziantep	9. Bartın	9. Siirt
	10. Kayseri	10. Hatay	10. Tokat	10. Iğdır
	11. Denizli	11. Sakarya	11. Çankırı	11. Hakkari
		12. Bolu	12. Sinop	12. Bitlis
		13. Burdur	13. Ordu	13. Ardahan
		14. Kırıkkale	14. Erzurum	14. Bingöl
		15. Kütahya	15. Diyarbakır	15. Ağrı
		16. Nevşehir	16. Yozgat	16. Şırnak
		17. Elazığ	17. Şanlıurfa	17. Muş
		18. Trabzon		
		19. Samsun		
		20. Kırşehir		
		21. Rize		
		22. Malatya		
		23. Amasya		
		24. Karaman		
		25. Afyon		
		26. Niğde		

Kaynak : DPT, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması

Tablodan da görüldüğü gibi Muş ili bu çalışmaya göre beşinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almaktadır. Yine Doğu Anadolu Bölgesi illeri arasında yer alan illerden Tunceli, Kars, Batman, Van, Iğdır, Hakkari, Bitlis, Ardahan, Bingöl ve Ağrı illeri de beşinci derecede gelişmiş iller grubunda, Erzurum ve Erzincan illeri dördüncü derecede gelişmiş iller grubunda, Elazığ ili ise üçüncü derecede gelişmiş iller grubunda yer almıştır.

Araştırmaya göre, Muş ilinin de içinde yer aldığı beşinci derecede gelişmiş illerin ortak özellikleri şöyle sıralanabilir;

Grupta yer alan illerin tamamı göç vermektedir. Nüfus artış hızı ve yoğunluğu ülke ortalamasının altında, doğurganlık oranı ve ortalama hanehalkı büyüklüğü ülke ortalamasının üstündedir. Ülke geneli için nüfus artış hızı binde 21.71, nüfus yoğunluğu 73 kişi, doğurganlık oranı binde 2.65 ve ortalama hane halkı büyüklüğü 4.97 iken, grubu oluşturan illerin tamamı için, nüfus artış hızı binde 11.06, nüfus yoğunluğu 40 kişi, doğurganlık oranı binde 4.90 ve ortalama hane halkı büyüklüğü 7.35 kişidir. Muş ili için ise nüfus artış hızı binde 16.11, nüfus yoğunluğu 52 kişi, doğurganlık oranı binde 5 ve ortalama hane halkı büyüklüğü 8.36'dır.

Grubu oluşturan illerdeki nüfusun önemli bir bölümü geçimini tarımdan sağlamaktadır. Toplam istihdamın %75.5'i tarım sektöründe çalışmaktadır. Buna karşılık sanayi sektöründeki istihdam ise ancak %3 seviyesindedir. Ülke genelinde istihdamın %53.66'sı tarım sektöründe, %12.80'i sanayi sektöründe çalışırken, Muş ili iktisaden faal nüfusun %84.5'i tarım sektöründe, %2'si ise sanayi sektöründe çalışmaktadır.

İstihdamın büyük bir kısmı tarım ve bu sektör içinde de büyük ölçüde hayvancılıkta yoğunlaşmış olmasına rağmen, kırsal nüfus başına düşen tarımsal ürünler üretimi, ülke ortalamasının altında bulunmaktadır. Bunun başlıca nedeni tarımsal verimliliğin düşük olmasıdır. Başka bir deyişle, tarım sektöründe önemli ölçüde gizli işsizlik sorunu yaşanmaktadır. Grubu oluşturan illerdeki tarımsal üretimin ülke tarımsal üretimine oranı % 9.8, Muş tarımsal üretiminin ülke tarımsal üretimine oranı ise % 0.4'tür.

Temel sosyal göstergelerden, okur-yazar nüfus oranı nispi olarak düşüktür. Benzer şekilde, kadın nüfusun okur-yazarlık oranıyla beraber, okullaşma oranları da düşüktür. Ülke genelindeki okur-yazar nüfus oranı %80.5 iken, grubu oluşturan illerde genel olarak %60.73 seviyesinde kalmaktadır. Muş ili okur-yazar nüfus oranı ise %56.79'dür.

Ülke topraklarının %17'sine, nüfusun %9' una sahip beşinci derecede gelişmiş iller grubunun GSYİH'dan aldığı pay %3.5 düzeyindedir. Dolayısıyla kişi başına düşen GSYİH değeri, ülke geneline oranla düşüktür. 1997 yılı itibariyle ülke geneli için kişi başına düşen GSYİH 3.021 dolar, bölge genelinde kişi başına düşen GSYİH 1.349 \$ iken, Muş ilinde kişi başına düşen GSYİH 763 dolardır.

Grubu oluşturan illerde gelirin düşük olması nedeniyle, tasarruf ve kredi imkanları yeterli düzeyde değildir. Muş ilinin ülke toplam banka mevduatı içindeki payı %0.04, toplam banka kredileri içindeki payı ise ancak %0.03'tür.

Bu gruptaki iller genel olarak değerlendirildiğinde; beşinci derecede gelişmiş iller grubunun kademeli il grupları arasında en düşük değerlere sahip olduğu görülmektedir. Gelişmişlik düzeyi görece olarak düşük, coğrafi olarak da dağlık ve engebeli bir yapıya sahip olan bu gruptan, diğer gruplara yoğun bir göç yaşanmaktadır. Göç olgusu, grubun durgunluğuna ve gerilemesine de neden olmaktadır. Dolayısıyla bu grubu oluşturan illerde refah seviyesinin yükseltilerek, diğer gruplarla olan gelişmişlik farklarının azaltılması gerekmektedir. Sosyo-ekonomik farklılıkların giderilmesinde atılacak en önemli adım, göçü durduracak politikalar ve uygulamalar olacaktır.

Muş ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ilçeler itibariyle değerlendirildiğinde ise; Merkez ilçenin, Türkiye genelinde incelenen 858 ilçe içerisinde 486. sırada, il içerisinde ise birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Korkut ilçesi ise il içerisinde son

sırada yer alırken, Türkiye genelinde de 855. sırada bulunmaktadır. Muş'un ilçeler itibariyle gelişmişlik sıralaması Tablo 51'de verilmiştir.

TABLO 51: İLÇELER İTİBARIYLA SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK SİRALAMASI

İLÇE ADI	858 İLÇE İÇİNDE GELİŞİMİŞLİK SİRALAMASI	İL İÇİNDE GELİŞİMİŞLİK SİRALAMASI
MERKEZ	486	1
VARTO	776	2
MALAZGİRT	793	3
HASKÖY	810	4
BULANIK	815	5
KORKUT	855	6

Kaynak:DPT

5. YÖRENİN EKONOMİK GELİŞME YÖNÜNDEN ANALİZİ

5.1. Mevcut Durum

Doğu Anadolu Bölgesinin bir ili olan Muş, yatırım ortamı açısından değerlendirilirken, daha önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olan coğrafi ve demografik yapıdan, altyapı ve gelir durumuna kadar, yatırımları doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen bütün faktörler olumlu ve/veya olumsuz yönleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

5.1.1. Coğrafi Yapı

Muş, Doğu Anadolu'da yüksek ve dağlık bir yörede bulunan, Erzurum, Ağrı, Bitlis, Batman, Diyarbakır ve Bingöl illeriyle çevrelenmiş 8.196 km²'lik alana yayılmış bir ilimizdir.

İl alanının %37.9'unu platolar, %34.9'unu dağlar, %27.2'sini ovalar oluşturmaktadır. Deniz seviyesinden yükseklik il merkezinde 1404 metredir. İlin en yüksek dağı olan Akdoğan'da rakım 2950 metredir.

Türkiye'nin üçüncü büyük ovası olan Muş ovasının uzunluğu 80 km., genişliği ise 30 km'dir. Basamaklı bir yapı gösteren ovada, iklim koşulları ve sulama problemleri nedeniyle tarımsal verim düşüktür.

Fırat havzası içinde kalan ilde 1 nehir, 5 çay, 4 göl bulunmaktadır. Önemli akarsuları Murat ve Karasu ırmaklarıdır.

Kara iklimine sahip olan Muş'ta tarım ve hayvancılık il ekonomisinin temel taşı oluşturmaktadır.

5.1.2. Demografik Durum

Muş ilinde nüfusun %63.76'sı kırsal kesimde, %36.24'ü şehirlerde yaşamaktadır. İlin Hasköy ilçesi dışında kalan bütün ilçelerinde kent nüfusu, köy nüfusundan düşüktür. Hasköy ilçesinde şehir ve köyde yaşayan nüfusun dağılımı %50 olarak eşittir.

İl genelinde nüfus yoğunluğu 52 kişi/ km² olup, bu rakam 37 kişi/ km² olan Doğu Anadolu Bölgesi nüfus yoğunluğunun üzerinde, 73 kişi/ km² olan Türkiye ortalamasının altındadır. Nüfusun kırsal kesimde yoğunlaşması düşük tarımsal ve hayvansal hasıla sebebiyle ekonomik sıkıntılara yol açmakta ve diğer etkenlerle birlikte ilden göçe neden olmaktadır.

İlde iktisaden faal nüfusun %84.5'i tarım ve hayvancılık sektöründe, %2'si ise imalat sanayinde istihdam edilmektedir. Tarım ve hayvancılık sektöründe istihdam edilen iktisaden faal nüfusun oranı Doğu Anadolu Bölgesinde %71.9, Türkiye genelinde %53.7'dir.

İldeki okur-yazarlık oranı 1990 yılı itibariyle %56.79 olup bölge ve ülke ortalamasının altında kalmaktadır. Okur-yazarlık oranı Doğu Anadolu Bölgesinde %68.2, Türkiye genelinde %80.5 düzeyindedir.

5.1.3. Altyapı İmkanları

Muş karayolu, demiryolu (güvenlik sorunları nedeniyle sadece yük taşımacılığında) ve havayolu ulaşım olanaklarına sahiptir. İl bulunduğu coğrafi konum nedeniyle İstanbul, Ankara, İzmir gibi gelişmiş illere oldukça uzaktır. Muş'un diğer illerle olan karayolu bağlantısı iklim koşulları nedeniyle kış aylarında, zaman zaman kesilmektedir.

İlde elektrik enerjisi ulusal enerji ağından sağlanmaktadır. Muş ilinde 1996 yılında 78.227 mwh elektrik enerjisi tüketilmiş olup, kişi başına elektrik tüketimi 188 kwh'dır. Kişi başına elektrik tüketimi aynı yıl Doğu Anadolu Bölgesinde 432 kwh, Türkiye genelinde ise 1.183 kwh olarak gerçekleşmiştir.

Muş iline bağlı tüm köy ve beldelerde elektrik mevcuttur. Ancak ilde enerji darboğazı yaşanmaktadır. Düşük gerilim ve elektriğin sık sık kesilmesi ilde sıkıntı yaratmaktadır. Bütün köylerinde telefon olan ilin, santral yetersizliği nedeniyle haberleşme hizmetlerinde aksamalar olmaktadır.

İlde su ve kanalizasyon şebekeleri yetersizdir. İl içme suyu kaynakları bakımından zengin olmakla beraber, şebeke ve sıhhi tesisat donanımlarının yetersizliği nedeniyle sağlıklı içme suyu olanaklarından yoksundur.

İlde sağlık hizmetlerinin Doğu Anadolu Bölgesi ve ülke genelinin gerisinde olduğu dikkat çekmektedir. Muş ilinde 1996 itibariyle on bin kişiye düşen hekim sayısı 0.9 iken ülke genelinde bu rakam 3.4'tür. Yine 1996 yılında Muş ilinde on bin kişiye düşen yatak 8.7 iken Türkiye genelinde 24.9'dur.

5.1.4 Tarımsal Yapı ve Hayvancılık

Muş ilinde nüfusun %84.5'i tarım ve hayvancılık sektöründe çalışmakta, il topraklarının %42'si tarım, %45'i çayır ve meradan oluşmaktadır. İl sulanabilir tarım arazisinin ancak %25'i sulanabilmekte, Bu oran toplam tarım arazisinin %11'ine tekabül etmektedir. Başka bir deyişle, Muş ilinde sulanan tarım arazisi Muş toplam tarım arazisinin ancak %11'ini oluşturmaktadır. İlde hububat ürünleri ve endüstriyel bitkiler (buğday, şeker pancarı) ekimi yapılan en önemli ürünlerdir.

İlde hayvancılık en önemli geçim kaynağıdır. Hayvancılıkta geleneksel üretim yapısı korunmakta, mera hayvancılığı biçiminde, canlı hayvan yetiştiriciliğine dayanmaktadır. Türkiye büyükbaş hayvan varlığının %1.7'si, küçükbaş hayvan varlığının %4'ü Muş ilinde bulunmaktadır. Son yıllarda ıslah çalışmalarının da etkisiyle ilde kültür ve melez ırkların (sığırdı) sayısı artmakla birlikte yerli ırkın ağırlığı devam etmektedir.

İl GSYİH'sı içinde tarım sektörünün payı incelendiğinde; cari fiyatlarla 1987 yılında %49.7 olan tarımın payı 1997 yılında %46.9'a gerilemiştir. Sabit fiyatlarla tarım sektörünün il GSYİH'sı içindeki payının 1987 yılında %49.7 iken yıllar itibariyle artarak %59'a yükseldiği görülmektedir.

1997 yılında (cari fiyatlarla) il tarımsal hasılasının Doğu Anadolu Bölgesindeki payı % 8.4, Türkiye tarımsal hasılası içindeki payı ise % 0.5'dir.

5.1.5. Sanayi

Muş ilinde mevcut durumda 3 tesis bulunmakta, il sanayinde kamu yatırımlarının ağırlıklı olduğu dikkat çekmektedir. İlde büyük oranda istihdam sağlayan (1200 kişi) tek tesis Muş Şeker Fabrikasıdır. İlde imalat sanayiinde faaliyet küçük ve orta ölçekli (aile işletmesi niteliğinde) işletmelerle sağlanmaktadır.

Sanayinin sağlıklı altyapısı olan alanlarda gelişmesi amacıyla oluşturulan, Küçük Sanayi Sitesi Merkez ilçede bulunmakta, Organize Sanayi Bölgeleri açısından Muş ilinde çalışmalar hızlandırılmış durumdadır. Faal durumda olan Küçük Sanayi Sitesinde 98 işyeri mevcuttur.

Muş ili sanayi hasılasının il GSYİH'sı içindeki payı, 1997 yılı (cari fiyatlarla) %3.1'dir. İl sanayi hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi Sanayi hasılası içindeki payı %1.07, Türkiye sanayi hasılası içindeki payı ise ancak %0.02'dir.

5.1.6. Turizm

Muş ili sahip olduğu kültürel değerleri (kale, kiliseler, köprüler) ile turistik açıdan önemli cazibe merkezlerine sahip olması gerekirken, yazık ki önemli tarihi eserleri zaman içinde yıpranarak günümüze ulaşamamıştır. Ayakta kalan eserlerin de bakım ve restorasyon çalışmalarına ihtiyacı vardır. Malazgirt ilçesi tarih ve kültürel değerler bakımından özel bir öneme sahiptir. İlin turistik cazibe oluşturabilecek doğal (dağ,göl ,fauna) değerleri yeterince değerlendirilememektedir.

Ülkemizde turizm sektörü kıyı turizmine dönük olarak planlanmış ve desteklenmiştir. Bu nedenle, Muş ilinin sahip olduğu yüksek dağlar ve uzun kış mevsiminde aylarca kalabilen kar örtüsü, ilin kış turizmine yönelik, önemli turizm potansiyelinin gözden kaçmasına neden olmuştur.

Muş ilinin gelişme perspektifleri içerisinde turizm sektörünün önemli bir potansiyele sahip olduğu, kış ve av turizm potansiyelinin iyi bir şekilde değerlendirilmesi sonucunda, il turizm gelirlerinin önemli boyutlara ulaşabileceği beklenmelidir.

5.1.7. Bankacılık

Muş ilinde bankacılık faaliyetleri merkez ilçede yoğunlaşmış olup, ilde 14 banka şubesi bulunmaktadır. Halkın banka hizmetlerinden yararlanma düzeyi oldukça düşüktür.

1997 yılı itibariyle, il genelinde kişi başına düşen banka mevduatı 10.862.151TL.(52\$) iken, kişi başına düşen banka kredisi 6.385.599TL.(31\$)'dir. Kişi başına düşen banka mevduatı, kredi miktarı ve kredi/mevduat oranı açısından il verileri, bölge ve ülke verileri ile karşılaştırıldığında il değerlerinin çok düşük düzeylerde kaldığı görülmektedir.

5.1.8. Teşvik Durumu

Bir yörede yatırımların özendirilmesinde uygulanan tedbirlerden en önemlisi yatırım teşvik tedbirleridir. Devletler bölgeler veya iller arasındaki gelişmişlik farkını gidermek amacıyla illere veya yörelere farklı yatırım teşvikleri uygulamaktadır. Yine, Devlet belirli sektörlerin gelişmesini sağlamak amacıyla, gelişmesini istediği sektörlerle (özel önem taşıyan sektörlerle) farklı teşvik tedbirlerini uygulamaktadır.

Yatırımların özendirilmesinde uygulanabilecek Devlet Yardımları açısından Muş ili Kalkınmada Birinci Derecede Öncelikli Yörelere kapsamındadır. 1990-1998 (Temmuz) döneminde Muş iline verilen yatırım teşvik belgelerinin sayısı, toplam yatırım tutarı ve istihdam durumu Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak Tablo 52’de verilmiştir.

TABLO 52 : YILLAR İTİBARIYLA TÜRKİYE, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE MUŞ İLİNE VERİLEN YATIRIM TEŞVİK BELGELERİNİN DAĞILIMI

Y I L L A R	TÜRKİYE			D. ANADOLU BÖLGESİ			MUŞ		
	Belge Sayısı (Adet)	Toplam Yatırım Tutarı (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)	Belge Sayısı (Adet)	Toplam Yatırım Tutarı (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)	Belge Sayısı (Adet)	Toplam Yatırım Tutarı (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)
1990	3.140	67.679.704	181.923	697	5.837.413	20.194	57	101.710	1.077
1991	1.775	95.997.641	171.681	188	3.635.007	9.270	7	22.672	218
1992	1.554	144.149.747	113.227	41	2.242.229	2.260	1	820	22
1993	3.052	570.004.111	498.174	70	6.030.397	4.177	1	35.100	113
1994	1.391	361.112.278	90.483	39	22.849.969	3.004	-	-	-
1995	4.954	2.956.305.194	376.247	72	72.785.213	10.150	1	751.700	200
1996	5.024	2.628.193.780	271.665	112	46.287.919	5.874	2	441.872	72
1997	5.144	3.476.615.837	335.647	120	64.059.199	8.547	3	732.672	181
1998*	3.214	2.872.612.850	224.155	127	75.337.837	8.711	4	957.249	160
TOPLAM	29.248	13.172.671.142	1.927.555	1.466	299.065.183	72.187	76	3.043.795	2.043

Not (*) : 30 Eylül 1998 tarihi itibarıyla
Kaynak : Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı

Tablodan da görüldüğü gibi, Muş ilinde yatırım yapmak amacıyla 1990 yılında 57, 1991 yılında 7 adet teşvik belgesi alınmıştır. Takip eden yıllarda ise giderek azalan teşvik belgeli yatırımların sayısı 1998 yılında 4 adet olarak gerçekleşmiştir. 1990-

1998 döneminde ile yönelik olarak toplam yatırım tutarı 3 trilyon T.L. 76 adet teşvik belgeli yatırım projesi ile 2.043 kişiye istihdam öngörülmüştür. Söz konusu dönemde ilde alınan belge sayısı Doğu Anadolu Bölgesinin %0.5'ini, Türkiye'nin %0.2'sini oluştururken; toplam yatırım tutarı açısından Doğu Anadolu Bölgesinin %1'ini, Türkiye'nin ise %0.02'sini oluşturmaktadır.

İlde 1990-1998 döneminde alınan 76 adet yatırım teşvik belgesinin 49'u tarım sektörüne (büyük çoğunluğu hayvancılık) 21'i imalat sanayine, 6'sı hizmetler sektörüne 1'i madencilik sektörüne aittir. Söz konusu dönemde enerji sektöründe hiç teşvik belgesi alınmadığı dikkat çekmektedir. 1990-1998 döneminde Muş'a verilmiş teşvik belgelerinin sektörel dağılımı Tablo 53'de verilmiştir.

TABLO 53 : 1990-1998 DÖNEMİ İTİBARIYLA MUŞ'A VERİLEN TEŞVİK BELGELERİNİN SEKTÖREL DAĞILIMI

Sektör	Belge Sayısı (Adet)	Toplam Yatırım Tutarı (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)
Tarım	49	78.442	666
Madencilik	1	35.100	113
İmalat Sanayi	21	968.830	841
Enerji	-	-	-
Hizmetler	6	1.961.423	423
T O P L A M	76	3.043.795	2.043

Not (*) : 30 Eylül 1998 İtibariyle

Kaynak : Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı

5.1.9. Gelir ve Sosyo-Ekonomik Durum

Muş ili, yaratmış olduğu GSYİH ile Doğu Anadolu Bölgesi Hasılası içinde %3-4, Türkiye GSYİH'sı içinde %0.14 ağırlığı olan bir ildir. 1997 yılı itibariyle, 1987 yılı üretici fiyatlarıyla, ilin GSYİH'sı 154.486 Milyon TL.'dir.

Yıllar itibariyle Muş'un milli gelirden aldığı paylar incelendiğinde, 1987 yılında binde 1.3, 1990 yılında binde 1.8 ve 1997 yılında binde 1.4 oranında pay aldığı dikkat çekmektedir.

Muş ili 1997 GSYİH'sı içinde (1987 üretici fiyatlarıyla) en fazla payı %59 ile Tarım sektörünün aldığı, %12.8 ile Devlet Hizmetleri ikinci, %6.3 ile Ulaştırma ve Haberleşme sektörünün üçüncü, %4.3 ile Sanayi sektörünün dördüncü sırada olduğu görülmektedir. Sanayi sektörünün payı oldukça düşüktür.

Kişi başına düşen gelir düzeyi açısından bakıldığında 1987 yılında 323 \$ düzeyinde olan kişi başına düşen GSYİH'nin 1990 yılında 694 \$, 1992 yılında 731 \$'a yükseldiği, 1994 yılında 554 \$'a gerilediği ve 1997 yılında 763 \$'a çıktığı görülmektedir. İlde kişi başına düşen GSYİH değerleri her dönemde bölge ve ülke değerlerinin altında kalmıştır.

Muş ili sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında ise; 76 il içerisinde 76. sırada yani en son sırada yer almıştır. İlçeler itibarıyla değerlendirildiğinde ise; 858 ilçe arasında Merkez ilçenin 486.sırada, Varto ilçesinin 776.sırada, Malazgirt ilçesinin 793. sırada, Hasköy ilçesinin 810. sırada, Bulanık ilçesinin 815. ve Korkut ilçesinin 855. sırada yer aldığı görülmektedir.

5.2. Hayvansal Üretimi Geliştirmeye Yönelik Uygulamalar ve Öneriler

Muş'ta hayvancılık sektörünü geliştirmeye yönelik mevcut uygulamalarla, kısa ve orta dönemde verimliliği artırmaya yönelik öneriler aşağıda ele alınmıştır.

İlde Hayvancılığı Geliştirmeye Yönelik Projeler

Muş'ta hayvancılık geleneksel geçim ve istihdam sektörüdür. İl arazisinin önemli bir bölümünün çayır ve mera olması özellikle koyunculuk açısından elverişli bir zemin sunmaktadır. Ancak son yıllarda yaygınlaşan terör olayları nedeniyle kırsal kesimde yaşanan güvenlik sorunu mera hayvancılığına darbe vurmuş ve hayvancılığın gerilemesine yol açmıştır. Son yıllarda hayvancılığın gerilemesini önlemek, hayvan varlığını ıslah yoluyla geliştirmek, üstün verimli, saf damızlık materyal elde etmek ve

hayvansal üretimi miktar ve kalite olarak yükseltmek için, Valilikçe hayvancılık projeleri uygulamaya konulmuştur. Bu amaçla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Onarım Projesi kapsamında 500'ü besi, 200'ü de süt sığırı olmak üzere toplam 700 adet hayvan dağıtılmıştır.

İlde Hayvansal Üretimi Geliştirmeye Yönelik Öneriler

Muş ilinde doğal coğrafi koşullar her türlü hayvansal üretime uygun bulunmaktadır. Sektörün il ekonomisinde kırsal ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için büyük bir potansiyele sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak sektörü oluşturan işletmelerdeki yapısal bozukluk üretimin kısa dönemde artırılmasını engellemektedir.

Ekstansif yapıda ve geleneksel tarzda oluşmuş bulunan bu işletmelerin il ve bölge düzeyinde büyütülmesini ve modern işletmelere dönüştürülmesini hedef alan projeler ve ekonomik politikalar bir an önce uygulamaya konulmalıdır.

Sektörde verimi ve üretimi artırmaya yönelik ıslah çalışmalarının, üretimi iktisadi kılan fiyat politikaları ile desteklenmesi büyük önem taşımaktadır. Aksi takdirde sektörde yıllardır yaşanan ekonomik kısır döngüyü kırmak mümkün görülmemektedir.

Sektörün ve onu meydana getiren hayvancılık işletmelerinin Muş'un da içinde bulunduğu bölgede rasyonel bir yapıya kavuşması için yeterli miktar ve kalitede yem üretimi teşvik edilmelidir.

Yapılan belirlemelere göre ilde et sanayi alanında yeterli kapasitede ve sayıda hayvansal üretime dayalı sanayi işletmeleri bulunmamaktadır. Hayvansal üretimin sanayi ile entegrasyonunu temin etmek ve bunu hızlandırmak gerekmektedir

Araştırma konusunun oldukça kapsamlı olması nedeniyle; sektörün önemli bir alt sektörü olan deri sanayiine, başlı başına endüstriyel bir yapı kazanmış, tavukçuluk sektörü ile ilgili konulara etraflı olarak değinmek mümkün olmamıştır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki; et sanayinin bir yan ürünü olan derinin, ilde işlenmesi, bölgede sektörün rasyonelleşmesini, aynı zamanda istihdam yaratması ve katma değerinin Muş'ta kalması bakımından büyük önem taşımaktadır. İlde, bir deri tesisi yatırımının faaliyete geçirilmesi il ekonomisine önemli katkılar sağlayacaktır.

Bu çerçevede ilde kırsal ve kentsel, dengeli bir gelişmenin sağlanması aynı zamanda sektörler arası dengeli bir kalkınmanın başarılmasıyla mümkün görülmektedir. Muş bunu başardığı ölçüde Doğu Anadolu Bölgesinde ekonomik gelişmenin kutuplarından biri olacaktır.

5.3. İlde Sanayi Üretimini Geliştirmeye Etkili Faktörler ve Öneriler

Muş konum itibariyle, sermayenin yöneldiği, sanayi yatırımlarının yoğunlaştığı bölgelerin dışında kalan bir ilimizdir. Bu nedenle, bölgesel gelişme dinamikleri Muş doğrultusunda bir yayılma etkisi gösterememiştir. Esas itibariyle ilin karşılıklı etkileşimi, kendisi gibi sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi vasat olan illerle olmuştur. Ayrıca çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarınca yapılan sosyal ve fiziki altyapı yatırımları sosyal ve ekonomik yönden etkin bir kalkınmayı hızlandıracak nitelikte olmamıştır.

Sosyal ve ekonomik açıdan öngörülen bir gelişmenin hızı, yönü ve sürekliliğinin tayininde, kamu (merkezi-yerel) ve özel sektörün, ayrı ayrı ya da birlikte gerçekleştirecekleri çalışmaların önemi büyüktür. Gelişme sürecinde kamu sektörü; eğitim, sağlık, ulaşım, tarımsal sulama, Organize Sanayi Bölgeleri ve Küçük Sanayi Siteleri gibi sosyal ve fiziki altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesinde önemli işlevler üstlenmektedir. Özel sektörün ise; kamu sektörünce gerçekleştirilecek yatırımlara, uyumlu bir işbirliği çerçevesinde azami düzeyde ekonomik ve sosyal katılımı sağlaması önem taşımaktadır.

Muş'un ekonomik ve sosyal yapısının geliştirilmesi konusunda önemli olabilecek hususlar şöyle sıralanabilir:

-Gelişme aşamasında olan yörede, il dışından gelecek sermaye en kısa sürede en fazla kar etmeyi hedeflemektedir. Oysa yerel sermaye için hedef hemen kara geçmek olmamaktadır. Bu bakımdan Muş ilindeki yerel sermayenin sanayi yatırımlarına girişmesi özendirilmeli ve ilgili kuruluşlar birbirine destek olmalıdır.

-İlin ve yörenin karşılaştirmalı üstünlükleri yatırım kararlarında dikkatlice değerlendirilerek, tarımsal sanayi ürünleri dışında diğer sektörlerde de yatırımlar artırılmalıdır.

-Gelişmekte olan yörelerde şirketleşmenin artmasına ihtiyaç vardır. Bu şirketleşmeler aile, arkadaşlık veya hemşehrlik ilişkilerinden çok, ekonomik fayda unsuruna öncelik verilerek oluşturulmalıdır.

-Mevcut müteşebbislerin ve girişimlerin kamu desteklerinden zamanında ve yeterince yararlanması sağlanmalıdır.

-İnsan kaynağına olan yatırımın önemi bilinmeli, gelecek kuşakların bilgi birikiminin işletmelere yeni ufuklar açacağı unutulmamalıdır. Bilgi ve eğitime, araştırma geliştirme faaliyetlerine önem verilmelidir.

-Muş'ta kazanılan gelirlerin yine Muş'ta yeni yatırımlara kaynak olması teşvik edilmeli ve sağlanmalıdır.

-Muş'ta yerel kaynaklara dayalı işletmelerin en fazla katma değer yaratacak şekilde gelişmeleri sağlanmalı, ayrıca ürün çeşitlemesine gidilmelidir.

Genel anlamda ülkelerin, dar anlamda bölgelerin ekonomik gelişmelerini belirleyen temel öge, sahip olunan ekonomik kaynaklardır. Muş'un sahip olduğu ekonomik kaynakların bölge ekonomisine istenilen ölçülerde katkı sağlaması ve finansal bir

birikim meydana getirebilmesi açısından miktar ve niteliğine yönelik tespitlerin zenginleştirilmesinde büyük yarar vardır.

Yatırımcıların kendilerini piyasa güçlerinin serbest işleyişine alıştırmak, özellikle Gümrük Birliği sürecinde, kamu desteklerinin sınırlı kalacağını göz önünde bulundurarak, Devletin rolünün fiziki ve sosyal altyapının tamamlanması olacağını bilmeleri gerekmektedir.

İnşaatları devam eden Organize Sanayi Bölgesi ve Küçük Sanayi Sitelerinin biran önce bitirilmeleri ve diğer devam etmekte olan sosyal ve fiziki altyapı yatırımlarının kısa sürede hayata geçirilmesi ekonomik ve sosyal yönden kalkınmayı hızlandıracaktır.

Yatırım ortamının iyileştirilmesine yönelik olarak, özellikle Pazar ortamının geliştirilmesi yönünde uygulanacak tedbirler de ildeki sanayi yatırımlarının artırılması açısından önem taşımaktadır. Bu amaçla, ilde imalat sanayiinde faaliyet gösteren/gösterecek firmalar için, ihracat imkanını azami derecede kullanmalarına olanak sağlayacak ve pazarlama maliyetlerini düşürecek olan “Sektörel Dış Ticaret Şirketleri” modelinin altyapısının araştırılmasında büyük yarar vardır. Konunun öneminden dolayı, Sektörel Dış Ticaretlerine ilişkin uygulama (özellikle Kalkınmada Öncelikli Yörelere ilişkin olarak) aşağıda özetlenmiştir;

Sektörel Dış Ticaret Şirketleri

Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin ihracat sektörü içinde bir organizasyon altında toplanarak dünya pazarlarına yönlendirilmesi amacıyla; ihracat ve ilgili konularda (finansman tedarik, nakliye sigorta, gümrükleme vb.) hizmet sağlayarak, dış ticarete uzmanlaşmalarını ve bu suretle daha etkin faaliyet göstermelerini teminen SDŞ modeli geliştirilmiş olup, hukuksal çerçevesi ile bunlara yönelik teşvik ve

yardımlar ayrıntılı olarak düzenlenerek 26.12.1996 tarih ve 22859 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Kalkınmada Öncelikli Yörelere, aynı veya farklı sektörlerden oluşan Sektörel Dış Ticaret Şirketlerinin;

1-200 arasında işçi istihdam eden,
asgari 5 küçük ve orta büyüklükteki şirketin bir araya gelmesiyle,
en az 5 (beş) Milyar TL. ödenmiş sermayeli anonim şirket olarak kurulması
gerekmektedir.

Sektörel Dış Ticaret Şirketlerinin hiçbir ortağının sermaye payı, toplam şirket sermayesinin, Kalkınmada Öncelikli Yörelere %20’sinden fazla olamaz. Hisse senetlerinin tamamının nama yazılı olması ve nakit karşılığı çıkartılması gerekmektedir.

Sektörel Dış Ticaret Şirketleri; Kalkınmada Öncelikli Yörelere üretim ve hizmet sektöründe faaliyette bulunmak üzere kurulan şirketlere iştirak edebilirler.

Sektörel Dış Ticaret Şirketleri, ortakların faaliyet gösterdiği üretim dalına ait hammadde tedarikinde imalatçı olarak değerlendirilirler.

Sektörel Dış Ticaret Şirketleri; aynı sektörde faaliyette bulunmak kaydıyla, SDŞ ortağının ait olduğu grubun diğer şirketleri ile bunların kurduğu ortaklıkların ihracatına aracılık edebilirler. Ayrıca, bu şirketler gerek SDŞ statüsünü aldıkları yılda ve gerekse takip eden yıl içinde, aynı sektörde faaliyette bulunan ve KOBİ niteliğini taşıyan ve fakat ortak olmayan firmaların ihracatına da aracılık edebilirler.

Sektörel Dış Ticaret Şirketlerinde; ortaklıktan ayrılmak isteyen ortakların payları, Dış Ticaret Müsteşarlığı’nın onayı alınmak ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere %20’lik

azami oran aşılmamak kaydıyla, bu Tebliğ’de belirtilen tanıma uyan yeni veya mevcut ortaklara devredilebilir.

Sektörel Dış Ticaret Şirketlerinin kuruldukları yıl hariç, müteakip her yıl içinde, KÖY’de en az 2,5 (iki buçuk) Milyon ABD Doları ihracatı gerçekleştirememeleri halinde SDŞ statüsünün geri alınabileceği hükmü getirilmiştir.

Sektörel Dış Ticaret Şirketleri, ihracatta devlet yardımlarının hedef grubunu oluşturmakta olup, bu yardımlardan öncelikle yararlanırlar.

SDŞ çatısı altında örgütlenmenin, firmalara ölçek ekonomilerinden kaynaklanan maliyet avantajları ve KDV tahsilatında daha kısa sürede sonuç alınması gibi faydalar sağladığı, bununla birlikte Para Kredi Koordinasyon Kurulu’nda bekleyen devlet yardımlarının işlerlik kazanmasıyla sağlanan avantajların daha da artacağı düşünülmektedir.

SDŞ’de yer alacak firmaların sorunlarının çözümünde ortak hareket kabiliyeti açısından aynı sektörde faaliyet göstermeleri, üye firmaların halihazırda ihracat yapıyor ya da en azından ihracat yapabilecek potansiyele ve kaliteye sahip olması, ürün homojenliği ve teknoloji açığının bulunmaması, talep artışına bağlı olarak üretim artışını sağlayacak kapasiteye sahip olmaları ve tercihen herhangi bir meslek grubu ya da derneğin üyelerinden seçilerek oluşturulması gibi faktörler SDŞ modelinin şansını artıracak önemli hususlardır.

5.4. Yatırım Ortamını İyileştirmek İçin Alınması Gereken Diğer Önlemler

Bir ülkede yatırımların özendirilmesinde uygulanan teşviklerden en önemlisi yatırım teşvik tedbirleridir. Devlet bölgeler ve/veya iller arasındaki kalkınmışlık farkını gidermek amacıyla farklı illere farklı yatırım teşvikleri sağladığı gibi, aynı zamanda belirli sektörlerin gelişmesini teşvik etmek amacıyla da o sektörlerle yönelik olarak farklı destek unsurlarını uygulamaktadır. Yatırım projelerinde uygulanabilecek teşvik

tedbirleri daha sonraki bölümde “Yatırımlarda Devlet Yardımları” başlığı altında incelenmiştir.

Yatırımların özendirilmesinde yatırım teşvik tedbirlerinin yanı sıra önemli sayılabilecek diğer teşvik unsurları arasında; Organize Sanayi Bölgesinin kurulması, Serbest Bölgenin oluşturulması, kara, hava ve deniz yolu ulaşımının sağlanması, altyapı yatırımlarının yeterli düzeye getirilmesi vb. gibi uygulamalar da yer almaktadır. Serbest Bölgelere ilişkin bilgiler önceki bölümde ayrıntılı olarak verildiğinden burada değinilmeyecektir.

Organize Sanayi Bölgesi (OSB); birbiriyle işbirliği halinde üretim yapan orta ve küçük ölçekli işletmelere planlı bir alanda ve ortak altyapı hizmetlerinden yararlanarak daha kolay ve ucuz üretim yapma olanağı veren bir sistemdir. Bu nedenle, bu bölgeler sınai yatırımların teşvik edilmesinde, planlı sanayi yerleşiminin sağlanmasında, düzenli şehirleşme ve istihdamın geliştirilmesinde etkili bir kalkınma aracı olarak kullanılmaktadır. Başlı başına bir teşvik unsuru olan Organize Sanayi Bölgelerinde yapılan (ve/veya yapılacak) yatırımlara bazı ek teşvikler de sağlanmaktadır.

Altyapı tesislerinin genellikle yüksek yatırım harcamaları gerektirmesi nedeniyle, bu yatırımların bizzat teşebbüs tarafından gerçekleştirilmesi mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla belirli bir bölgede (örneğin Organize Sanayi Bölgesinde) altyapı tesislerinin yeterli derecede mevcut olması önemli bir kuruluş yeri avantajıdır. Ayrıca belirli bir konuda altyapı tesislerinden faydalanabilme düzeyi, buraya yerleştirilecek ölçek büyüklüğünün (özellikle üst kapasite sınırı olarak) belirlenmesinde önemli bir faktör olarak değerlendirmeye dahil edilmelidir.

Organize Sanayi Bölgelerinde aynı veya farklı sektörlerdeki birçok işletmelerin toplanması sonucunda yatay ve dikey uzmanlaşmaya gitmek ve işletmeler arası işbölümü derecesini artırmak için uygun şartlar ortaya çıkmaktadır. Aynı bölgede toplanmış aynı sektöre dahil işletmeler arasında işbirliğine giderek tek tek işletmelerin ürün programlarını daraltmaları yanında (yatay uzmanlaşma), artan girdi ve hizmet

talebini karşılamak üzere uygun ölçekli birçok yan sanayi ve hizmet işletmelerinin bu bölgede faaliyet göstermeleri mümkün olur. Ayrıca aynı veya farklı sektörlerdeki işletmeler arası işbölümü derecesini artırarak işletmelerin üretim derinliklerinin azaltılması yoluna gidilebilir (dikey uzmanlaşma).

Gerek sanayi sektöründe gerekse hizmetler sektöründe yatırımların ivme kazanmasında önemli olan bir diğer unsur ulaşım imkanlarının çeşit ve nitelik bakımından yeterli düzeyde olmasıdır. Ulaşım şebekesinin ve burada kullanılabilen taşıma araçlarının nitelikleri de taşıma maliyetini belirleyen önemli bir faktördür. Ulaştırma teknolojisindeki gelişmelerin bir neticesi olarak gerek taşıma maliyetinin düşürülmesi ve gerekse taşıma süresinin kısaltılması sonucunda, önceleri en önemli kuruluş yeri faktörü olan taşıma maliyetinin nispi önemi azalmaktadır.

5.5. Yatırımlarda Devlet Yardımları

Ulusal ekonomilerin ayakta durabilmesi, yeni nesillere istihdam yaratılabilmesi, üretim, ihracat ve refah düzeyinin artırılabilmesi için yatırım yapılması zorunlu olurken, özellikle Devletin ekonomideki payının azaltılmasının her kesim tarafından kabul gördüğü bir dönemde, ihtiyaç duyulan sanayi yatırımlarının Özel Sektör tarafından gerçekleştirilmesi bir mecburiyet haline gelmektedir.

Yatırım; getirisi uzun vadede oluşan ve değişen ekonomik, politik, sosyal ve teknolojik şartlar nedeniyle yüksek risk taşıyan bir faaliyettir. Söz konusu yüksek riski azaltmak ve müteşebbisleri ülkenin ihtiyaç duyduğu yatırımlara yönlendirebilmek için, gelişmiş ülkeler dahil tüm ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de yatırımların Devlet tarafından desteklenmesi kaçınılmaz bir mecburiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Gümrük Birliği, Dünya Ekonomisine Entegrasyon ve yabancı sermayenin Ülkemize çekilmesi gibi hususlar dikkate alındığında Yatırımlarda Devlet Desteklerinin önemi daha da artmaktadır.

Esasen, Avrupa Birliği üyesi ölkeler dahi, tüm ölkelerde bölgesel ve sektörel amaçlara yönelik olarak mali kaynakları nispetinde;

- Nakit destek ve hibeler,
- Vergisel destekler,
- Kredi destekleri,
- Sermayeye iştirak,
- Arazi-Arza tahsisi,
- Eğitim, pazar araştırması ve AR-GE yardımları gibi Devlet Destekleri yaygın bir biçimde uygulanmaktadır.

Ölkemizde yatırımlara uygulanan Devlet Yardımlarını;

a- Yatırımlarda Devlet Yardımları,

b- KOBİ (Küçük ve Orta Boy İşletmeler) Yatırımlarında Devlet Yardımları

olmak üzere iki farklı sistemde ele almak mümkündür. KOBİ Yatırımları ile ilgili Devlet Yardımları belli büyüklüğe kadar olan İmalat Sektörü yatırımlarını hedef alırken, Teşvik Belgeli Sistem çerçevesinde yürütölen ve genel anlamda Yatırımlarda Devlet Yardımları adı altında ifade edilen destekler, belli bir büyüklüğün üzerindeki her tür sektör yatırımını kapsamaktadır.

a- Yatırımlarda Devlet Yardımları

Yatırımlarda Devlet Yardımları ile ilgili Mevzuat, 13 Ocak 1995 tarih ve 22170 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 26/12/1994 tarih ve 94/6411 sayılı "Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar" 10 Mart 1995 tarih ve 2223 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 8/3/1995 tarih ve 95/6569 sayılı "Ek Karar" ve 4 Nisan 1995 tarih ve 22248 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 95/2 Sayılı Hazine Müsteşarlığı Tebliği ile düzenlenmiştir. Ayrıca, söz konusu Mevzuatta 8 Aralık 1996 tarih ve 22841 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 19/9/1996 tarih ve 96/8639 sayılı "Ek Karar" ,19 Mart 1997 tarih ve 22938 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 97/2 Sayılı Hazine Müsteşarlığı Tebliği ve YPK'nun 22 Temmuz 1997 tarih ve 97/41 Sayılı kararı, 6

Ağustos 1997 tarih ve 97/45 Sayılı kararı ve 16 Ekim 1997 tarih ve 97/88 Sayılı kararı ile ihtiyaçtan doğan bazı değişiklikler yapılmıştır. Daha sonra, 23 Ocak 1998 tarih ve 23239 Sayılı Resmi Gazetede yayımlanan, 4325 No'lu Kanunla Olağanüstü Hal Bölgesinde ve KÖY'lerde istihdam yaratılması ve yatırımların teşvik edilmesine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır.

Son olarak da, 25 Mart 1998 tarih ve 23297 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan, 23/2/1998 tarih ve 98/10755 sayılı “Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Esasları Hakkında Karar” ile;

Daha önceki Karar hükümlerine göre düzenlenmiş bulunan yatırım teşvik belgeleri ile ilgili uygulamalar, istinat ettiği Karar hükümlerine tabi olmak ve ancak, talep edilmesi halinde 98/10755 sayılı Kararla lehe gelen hükümler 26/12/1994 tarihli ve 94/6411 sayılı Karar ve bu Kararda değişiklik yapan Kararlar hükümlerine göre düzenlenmiş olan yatırım teşvik belgelerine tatbik edilebilir olmak kaydıyla; 26/12/1994 tarih ve 94/6411 sayılı, 8/3/1995 tarih ve 95/6569 sayılı, 19/9/1996 tarih ve 96/8639 sayılı, 31/7/1997 tarih ve 97/9688 sayılı Kararlar yürürlükten kaldırılmıştır.

Son kararın uygulanmasına ilişkin esas ve usuller 6 Mayıs 1998 tarih ve 23334 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 98/1 sayılı Hazine Müsteşarlığı tebliği ile düzenlenmiştir.

Daha önceki Karar hükümlerine göre düzenlenmiş bulunan yatırım teşvik belgeleri ile ilgili uygulamalar, istinat ettiği Karar hükümlerine tabi olmak ve saklı kalmak kaydıyla, 25 Mart 1998 tarihinden sonra yürürlükte olan Karar çerçevesinde destek unsurlarının uygulanması açısından;

Gelişmiş Yörelere: İstanbul ve Kocaeli il sınırları ile Ankara, İzmir, Bursa, Adana ve Antalya Büyükşehir Belediye sınırları dahil,

Normal Yörelere: Gelişmiş Yörelere ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere dışında kalan iller,

Kalkınmada Öncelikli Yörelere: Bakanlar Kurulu Kararı ile Kalkınmada Öncelikli Yörelere olarak belirlenen iller, olarak tespit edilmiştir.

23/2/1998 tarih ve 98/10755 sayılı karar çerçevesinde Hazine Müsteşarlığı'ndan alınan "Teşvik Belgesi" kapsamında gerçekleştirilen yatırımlar için, yatırım veya işletme dönemlerini kapsayan aşağıdaki destek unsurları uygulanmaktadır;

Gümrük vergisi ve Toplu Konut Fonu istisnası,
Yatırım indirimi,
İthalde Katma Değer Vergisi ertelenmesi,
Yerli makine ve teçhizat alımında Katma Değer Vergisi desteği,
Vergi, resim ve harç istisnası,
Enerji desteği,
Arsa tahsisi,
Yatırımları Teşvik Fonu'ndan kredi tahsisi.

Yukarıda sayılan destek unsurlarının ne şekilde uygulanacağı Hazine Müsteşarlığı'na belirlenmektedir.

Destek Unsurlarından Yararlanma

Destek unsurlarından yararlanabilmek için esas ve usulleri Müsteşarlıkça belirlenecek Yatırım Teşvik Belgesinin temin edilmesi zorunludur. Yatırımın, teşvik belgesine bağlanabilmesi için asgari sabit yatırım tutarının, Kalkınmada Öncelikli Yörelere 25 Milyar Türk Lirası, diğer yörelere ise 50 Milyar Türk Lirası olması gerekmektedir.

Yatırım teşvik belgesi kapsamında, Gelişmiş Yörelere aşağıda belirtilen sektörlerdeki yatırımlar ile bu yörelere Sanayi ve Ticaret Bakanlığınca belirlenen Organize Sanayi Bölgelerindeki yatırımlar, Normal Yörelere ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere

yatırımlar ve KOBİ kapsamına giren işletmelerce gerçekleştirilecek yatırımlar, yukarıda sayılan destek unsurlarından yararlanabilir.

Gelişmiş Yörelerde gerçekleştirilecek yatırımlardan teşvik belgesine bağlanabilecek ve destek unsurlarından yararlandırılacak yatırımlar aşağıda verilmiştir;

Elektrik enerjisi üretimi yatırımları (oto prodüktör yatırımları dahil),
Altyapı yatırımları,
Yap-işlet ve/veya yap-işlet-devret modeli çerçevesinde yapılacak yatırımlar,
Ar-Ge, tasarım, yeni ürün ve model geliştirmeye yönelik yatırımlar,
Çevre korumaya yönelik yatırımlar,
Bilim Teknoloji Yüksek Kurulunca belirlenen öncelikli teknoloji yatırımları,
Elektronik sanayi yatırımları,
Gemi ve yat inşa yatırımları,
Tersane yatırımları (gemi inşa ve onarımını sağlayan tesisler),
Teknopark, bilişim teknolojisi, eğitim, sağlık ve turizm yatırımları dahil olmak üzere
Müşterilerle belirlenecek diğer hizmet yatırımları,
Mevcut yatırımın Kalkınmada Öncelikli Yöreler ile yurt dışına nakli sonucunda aynı mahalde gerçekleştirilmesi kaydıyla, Müşterilerle uygun görülecek yatırımlar,
Tevsi, modernizasyon, yenileme, kalite düzeltme, darboğaz giderme, entegrasyon ve tamamlama yatırımları,
İleri teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirleri ve istihdam artırıcı özelliklerden bir veya birden fazlasını içeren ve sabit yatırım tutarı 50 Milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerindeki komple yeni yatırımlardan Müşterilerle uygun görülecek yatırımlar.

Yatırımlara Sağlanan Destek Unsurları

Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu İstisnası: Yatırım teşvik belgesi kapsamındaki makine ve teçhizat (hammadde, aramalı ve işletme malzemeleri hariç) ithalatı,

yürürlükteki İthalat rejimi Kararı gereğince ödenmesi gereken Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu'ndan istisna tutulmaktadır.

Teşvik belgesi ve buna bağlı liste kapsamındaki makine ve teçhizatın ithaline ilişkin işlemler, gümrük mevzuatı çerçevesinde gümrük idaresince yerine getirilir. Uygulamaya ilişkin usuller, Müsteşarlık ve Gümrük Bakanlığı'nca (Gümrük Kontrol Genel Müdürlüğü) müştereken tespit edilir.

Yatırım İndirimi: 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun ek 3. Maddesi hükmü uyarınca yatırım indirimi uygulaması açısından, yatırım teşvik belgesi kapsamında Gelişmiş Yörelere ve Normal Yörelere gerçekleştirilecek yatırımlar (Organize Sanayi Bölgelerinde gerçekleştirilecek yatırımlar ile KOBİ'lerce yapılacak yatırımlar dahil) Özel Önem taşıyan sektör yatırımlarıdır.

Yatırım indirimi, Normal Yörelere ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere ile yukarıda izah edilen şekildeki Gelişmiş Yörelere yapılacak yatırımlara %100 oranında uygulanır. Yatırım indiriminin artırılması halinde, Kalkınmada Öncelikli Yörelere için azami oran uygulanır. Yatırım indirimi uygulaması yönünden yatırımcının Müsteşarlığa müracaat tarihinden itibaren yapacağı harcamalar dikkate alınır.

İthalde KDV Ertelemesi: Teşvik Belgesi kapsamında ithal edilecek makine ve teçhizat, 25/10/1984 tarihli ve 3065 sayılı Kanunda öngörüldüğü şekilde Katma Değer Vergisi ertelemeinden yararlanır. İlgili mevzuatta öngörülen istisna hükümleri saklıdır.

Müsteşarlık tarafından verilen teşvik belgesinde yer alan yatırım mallarının ithalinde ödenmesi gereken Katma Değer Vergisi, bu verginin fiilen indirilmesinin mümkün olacağı tarihe kadar ertelenir. Erteleme süresince zaman aşımı işlemez.

Yerli Makine ve Teçhizat KDV Desteği: Teşvik belgesi kapsamında yurt içinden satın alınan ve yerli katkı oranı %50'nin (gemi ve yat inşa yatırımlarında %30) üzerinde bulunan makine ve teçhizata ilişkin Gelişmiş ve Normal Yörelere

yatırımlarda Katma Değer Vergisi oranındaki değer, Kalkınmada Öncelikli Yörelerdeki Yatırımlarda ise Katma Değer Vergisi oranına 10 puan eklenmek suretiyle bulunacak değer üzerinden yatırımcılara Fondan ödeme yapılır. Bu ödeme, gemi ve yat inşa yatırımlarında sabit yatırım tutarı üzerinden yatırımcılara ödenir.

KDV desteği ile ilgili olarak yatırımın bulunduğu il valiliğine veya yatırımcının kendisinin tayin edeceği yeminli mali müşavire doğrudan başvurularak işlemler yürütülür.

Vergi, Resim ve Harç İstisnası: 3/12/1988 tarihli ve 3505 sayılı Kanunun Geçici 2'nci maddesine göre yatırımcının, yatırımın tamamlanmasına müteakip 2 yıl içinde 10.000 ABD Doları tutarında ihracat yapacağına dair taahhütte bulunması kaydıyla;

Şirket kuruluşu,

Yatırım termin süresi içinde kalınmak kaydıyla teşvik belgesinde öngörülen özkaynak tutarını geçmemek üzere sermaye tezyidi,

Teşvik belgesinde öngörülen yabancı kaynak tutarını geçmemek üzere bir yıl ve daha uzun vadeli olarak yurt içinden ya da dışından sağlanacak yatırım kredileri,

Teşvik belgeli yatırıma ilişkin gayrimenkul ve gayrimenkule müteferri ayni hakların ayni sermaye olarak konulması halinde bunların şirket adına tapuya tescili,

işlemleri ve bu işlemlerle ilgili olarak düzenlenecek kağıtlar 1/7/1964 tarihli ve 488 sayılı Kanuna göre Damga Vergisinden ve 2/7/1964 tarihli ve 492 sayılı Kanuna göre harçlardan istisna edilir.

Enerji Desteği: İlgili mevzuatla belirlenen esas ve usuller çerçevesinde teşvik belgeli yatırımlara enerji desteği sağlanır.

Yatırımları Teşvik Fonu'ndan Kredi Tahsisi : Fon'dan sadece, yatırımlarda Devlet yardımları ile ilgili teşvik mevzuatı çerçevesinde araştırma-geliştirme (Ar-Ge), teknopark, çevre korumaya yönelik Bilim Teknoloji Yüksek Kurulunca belirlenen öncelikli teknolojik yatırımlar ile KOBİ yatırımlarının teşviki, desteklenmesi ve

yönlendirilmesi amacıyla Müsteşarlıkça belirlenecek limitler dahilinde kredi tahsisi yapılabilmektedir.

Ayrıca, Olağanüstü Hal Bölgesinde ve Kalkınmada Öncelikli Yörelerde vergi teşvikleri uygulamak ve yatırımlara kamu arsa ve arazisi temin etmek suretiyle yatırımları ve istihdam imkanlarını artırmayı amaçlayan, 4325 No.lu Kanun kapsamında çeşitli teşvikler getirilmiştir.

Bu Kanunda geçen Olağanüstü Hal Bölgesi; 4325 No.lu Kanunun yürürlüğe girdiği 1 Şubat 1998 tarihinde, Olağanüstü Hal Bölgesi ve mücavir alanına dahil iller ile Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca belirlenen fert başına GSYİH miktarları 1.500 ABD Doları veya daha az ve Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığınca belirlenen sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi -0.5 ve daha düşük bulunan illerden Bakanlar Kurulunca tespit edilen; Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Bayburt, Erzurum, Gümüşhane, Iğdır, Kars, Ordu, Şanlıurfa ve Yozgat illerini kapsamaktadır.

Bu Kanun kapsamında getirilen teşvikler ise şöyledir;

Gelir ve Kurumlar Vergisi İstisnası: 1.1.1998 tarihi ile 31.12.2000 tarihi arasında; Olağanüstü Hal Bölgesi kapsamında sayılan illerde yeni işe başlayan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin, bu illerdeki işyerlerinde fiilen ve sürekli olarak 10 ve daha fazla işçi çalıştırmaları şartıyla, münhasıran bu iş yerinden elde ettikleri kazançları işe başlama tarihinden itibaren yatırım dönemi dahil 5 vergilendirme dönemi gelir ve kurumlar vergisinden müstesnadır.

Çalışanlardan Kesilen Vergilerin Ertelenmesi: 31.12 .2002 tarihine kadar uygulanmak üzere; Olağanüstü Hal Bölgesi kapsamında sayılan illerde, 1.2.1998 tarihini izleyen aybaşından itibaren yeni işe başlayan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin bu illerdeki işyerlerinde çalıştırdıkları işçiler ile 1.2.1998 tarihinden önce işe başlamış olan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin 31.10.1997 tarihinden önce ilgili idareye vermiş oldukları en son 4 aylık sigorta prim bordrolarında bildirdikleri işçi sayısına

ilave olarak yeni işe aldıkları ve bu işyerlerinde fiilen çalıştırdıkları işçilerin, ücretlerinden kesilen ve beyan edilerek tahakkuk ettirilen gelir ve damga vergileri, beyanname verme süresini izleyen ikinci yılın aynı döneminde ödenir.

İşletmelerde Vergi, Resim, Harç İstisnası: 1.2.1998 tarihinden 31.12.2002 tarihine kadar uygulanmak üzere; Olağanüstü Hal Bölgesi kapsamında sayılan illerde yapılacak teşvik belgeli yatırımlarla ilgili olarak;

Arazi veya arsa tedariki ile ilgili olarak ivazlı veya ivazsız devir, temlik, kamulaştırma, satış vaadi sözleşmesi, intifa ve iştirak hakkı, alım, satım, kira, geri alma, geri verme, ifraz, tevhid, tescil, cins değişikliği, rehin ve ipotek tesis ve terkini, ıslah ve değişiklik işlemleri ile bu işlemler dolayısıyla düzenlenen kağıtlar,

Kredi verilmesi ile ilgili işlemler, bu konuda düzenlenen kağıtlar ve kredi işlemleri nedeniyle her ne nam ile olursa olsun nakden veya hesaben alınan paralar,

Veraset ve intikal vergisi, damga vergisi, banka ve sigorta muameleleri vergisi, emlak vergisi ve harçlar ile 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanununa göre alınan vergi, resim ve harçtan müstesnadır.

Sigorta Primi İşveren Payları: 31.12.2002 tarihine kadar uygulanmak üzere; Olağanüstü Hal Bölgesi kapsamında sayılan illerde, 1.2.1998 tarihinden itibaren yeni işe başlayan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin bu illerdeki işyerlerinde çalıştırdıkları işçiler ile 1.2.1998 tarihinden önce işe başlamış olan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin 31.10.1997 tarihinden önce idareye vermiş oldukları en son 4 aylık sigorta prim bordrolarında bildirdikleri işçi sayısına ilave olarak yeni işe aldıkları ve bu işyerlerinde fiilen çalıştırdıkları işçiler için, 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanununun 72 ve 73'ncü maddeleri uyarınca prime esas kazançları üzerinden tahakkuk ettirilecek primlerin işveren hissesi Hazinece karşılanmaktadır.

Bedelsiz Yatırım Yeri Tahsisi: 23 Ocak 1998 tarih ve 23239 Sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 4325 Sayılı Kanunun 8'inci maddesiyle Kalkınmada Öncelikli Yörelere; organize sanayi bölgelerine öncelik verilmek üzere en az 10 kişilik istihdam öngören teşvik belgeli yatırımlar için gerçek ve tüzel kişilere, Hazineye ait arazi ve arsaların mülkiyeti bedelsiz olarak devredilebilir hükmü getirilmiştir. Bu maddenin uygulanması ile ilgili hükümler Maliye Bakanlığınca hazırlanacak bir yönetmelikle belirlenecektir.

Yatırımın Finansmanı

Teşvik belgesi kapsamındaki yatırımların finansmanında uygulanabilecek asgari özkaynak oranları aşağıda belirtilmiştir;

Kalkınmada Öncelikli Yörelere yapılacak yatırımlarda	%20,
Normal ve Gelişmiş Yörelere yapılacak yatırımlarda	%40,
Ro-Ro taşımacılığı, havayolu kargo taşımacılığı yatırımları	%25,
Gemi inşa, yat inşa, gemi ithali ve uçak ithali yatırımları	%15,
Finansal kiralama şirketlerinin yapacağı kiralama yatırımları	%10,

Teşvik belgeli yatırımlar kapsamında dış kredi ve yurtiçinden döviz kredisi (iç kredi ile birlikte kullanılması dahil) temin edilmesi halinde, özkaynak oranları %20'ye kadar indirilebilir. Ayrıca, ihraç edilmek üzere inşa edilen gemi ve yatlar (deniz araç ve gereçleri dahil) ile Müsteşarlıkça uygun görülen Yap-İşlet-Devret modeli çerçevesinde gerçekleştirilecek yatırımlarda bu sınırlara bağlı kalınmaz.

Yatırıma Fon kaynaklarından kredi desteğinin öngörülmesi halinde, bu kredi ile dış kredi yukarıda belirtilen %80 limitlerini aşmamak üzere birlikte kullanılabilir. Yatırımların finansmanında; yeniden değerlendirme fonu, özkaynak olarak mütalaa edilmez.

Madencilik yatırımları (Görünür rezerve oturtulmuş istihraç yatırımları, maden istihracı ile beraber entegrasyon yatırımları ve maden aramaya yönelik yatırımlar dahil), kalkınmada öncelikli yörelerde uygulanan destek unsurlarından yararlanmaktadır.

b- KOBİ Yatırımlarında Devlet Yardımları

Küçük ve Orta Boy İşletmelerin (KOBİ) Teşvik Belgeli olarak Devlet Yardımlarından yararlanmaları ilk kez, 16 Ekim 1996 tarih ve 22789 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 19 / 9 / 1996 tarih ve 96/8615 sayılı "Küçük ve Orta Boy İşletmelerin Yatırımlarında Devlet Yardımları Hakkında Karar" ve 31 Ekim 1996 tarih ve 22803 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 96/3 sayılı Hazine Müsteşarlığı Tebliği ile sağlanmıştır. Son olarak da, 7 Mart 1998 tarih ve 23279 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 23/2/1998 tarih ve 98/10669 sayılı Kararla KOBİ yatırımlarına ilişkin Devlet yardımları yeniden düzenlenmiş ve 96/8615 sayılı Karar yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu Karar kapsamında; imalat sanayi sektöründe faaliyette bulunan, işyerinde en fazla 150 işçi çalıştıran, kanuni defter kayıtlarında arsa ve bina hariç, makine ve teçhizat, tesis, taşıt araç ve gereçleri, döşeme ve demirbaşları toplamı 50 Milyar Türk Lirasını aşmayan işletmeler KOBİ kapsamında değerlendirilmiş ve Devlet Yardımlarından faydalanmaları imkanı yaratılmıştır.

KOBİ'lere Sağlanan Başlıca Destek Unsurları;

Yatırımları Teşvik Fonundan Kredi,

Gümrük Vergisi ve Fon İstisnası,

Yatırım İndirimi,

Makine ve Teçhizat Alımında Katma Değer Vergisi (KDV) Desteği,

Vergi, Resim ve Harç İstisnası, olarak sıralanabilir.

Yatırım Teşvik Belgesi kapsamında yurt içinde imal edilmiş makine ve teçhizatın satın alınması halinde, makine ve teçhizata ilişkin Katma Değer Vergisi, Fon'dan KDV desteği olarak yatırımcılara ödenir. Bu ödeme; Kalkınmada Öncelikli Yörelerde, Katma Değer Vergisine 10 puan ilave edilerek yapılır. KDV desteğinden yararlanabilmek için satın alınan makine ve teçhizatın yeni ve kullanılmamış olması gerekmektedir.

Acil Destek kapsamında yer alan; Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Batman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Hakkari, Iğdır, Kahramanmaraş, Kars, Kilis, Malatya, Mardin, Muş, Rize, Siirt, Sinop, Van, Şanlıurfa, Şırnak, Tunceli ve Van illerindeki KOBİ'lere öncelikli olarak Yatırımları Teşvik Fonu'ndan kredi tahsis edilmektedir.

Fon kaynaklı krediler sadece makine ve teçhizat ile hammadde (enerji hariç) alımlarına yönelik olarak kullanılabilir. Yurtiçinden kullanılmış olarak temin edilecek makine teçhizat için Fon'dan kredi tahsisi yapılmaz.

KOBİ'lere Fon'dan, Acil Destek Kapsamındaki illerde 30 Milyar TL., Kalkınmada Öncelikli Yörelerde 20 Milyar TL., diğer yörelerde 15 Milyar TL.'na kadar olmak üzere Fon kaynaklı yatırım kredisi tahsis edilebilir. Ayrıca, KOBİ'lere Fon'dan 10 Milyar TL.'na kadar Fon kaynaklı işletme kredisi de tahsis edilebilir.

Fon kapsamındaki kredilerin kullanımında yatırımcının krediye konu toplam yatırımın Acil Destek Kapsamındaki illerde en az %10'unu, Kalkınmada Öncelikli Yörelerde en az %20'sini, diğer yörelerde en az %30'unu öz kaynaklardan karşılaması gerekmektedir.

KOBİ'lere Fon kaynaklarından kullanılan kredilerin faizleri; Acil Destek Kapsamındaki illerde ve Kalkınmada Öncelikli Yörelerde %20 , diğer yörelerde yapılacak yatırımlarda ise %30'dur. KOBİ'lere kullanılacak Fon kaynaklı yatırım

kredilerinde azami vade 4 yıl, işletme kredilerinde 2 yıldır. Yatırım kredilerinde 1 yıl ödemesiz dönem uygulanır.

KOBİ Desteklerinden Yararlanılması

KOBİ Yatırımlarında Devlet Yardımları Hazine Müsteşarlığı ve Türkiye Halk Bankası (Halkbank) tarafından ortaklaşa yürütülmektedir. KOBİ Teşvik Belgesi alınabilmesi için, yatırımcı kendisi için en uygun olan Halkbank Şubesine başvurmakta, şube tarafından talebin uygun görülmesi halinde kendisinden istenen bilgi ve belgeleri yine ilgili şubeye vermektedir. Fon kaynaklı kredi kullandırılmasına yönelik alınacak teminata ait esaslar Halkbank tarafından belirlenmektedir. Halkbank tarafından Teşvik Belgesi talebi olumlu karşılanan Yatırımcılara, Bankanın başvurusu üzerine, Hazine Müsteşarlığı Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü'nce Teşvik Belgesi verilmektedir.

Yatırım Teşvik Belgesi şart ve karakteristiklerinin gereği gibi yerine getirilememesi halinde, Hazine Müsteşarlığı destek unsurlarının kısmen veya tamamen kaldırılarak, yararlanılan desteklerin geri alınmasını sağlama yetkisine sahiptir.

Yatırımın gerçekleşmesi ile ilgili takip, kontrol ve sorumluluk Halkbank'a aittir. Yatırımın, Yatırım Teşvik Belgesinde kayıtlı destek unsurlarından birinin uygulanmasını müteakip en geç 6 ay içerisinde tamamlanması esastır. Yatırım süresi Teşvik Belgesinde kayıtlı destek unsurlarından birinin uygulanmasını müteakip başlamakta ve verilen süre içinde tamamlanamayan yatırımlarla ilgili olarak ise, Müsteşarlıkça KOBİ Teşvik Belgesi iptal edilerek, sağlanmış olan destek unsurları 6183 sayılı Kanun çerçevesinde ilgililerden geri alınmaktadır.

Yatırımların gerçekleşmemesi veya Yatırım Teşvik Belgesinin iptal edilmesi halinde, yararlanılan Fon kaynaklı kredi faiz oranı; Fon kaynaklı kredinin ilk kullanıldığı tarihten, yatırımcının kredi anapara ve faizlerini vadelerinde ödenmemesi halinde ise temerrüde düşülen tarihten itibaren, Halkbank'ın kısa vadeli ticari kredilere uygulayacağını ilan ettiği faiz oranına yükseltilecek, anaparanın (kredinin), buna göre hesaplanacak faizi ile birlikte yatırımcıdan Halkbank tarafından tahsili söz konusudur.

5.6. Yörenin Altyapısını ve Ekonomisini Geliştirmeye Yönelik Çalışmalar

Muş ili sahip olduğu önemli ovalar ve akarsuları ile tarım sektörü açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Ancak, ileri tarım teknolojilerinden yeterince yararlanılamaması ve sulama-drenaj problemleri nedeniyle tarımda verim düşüktür. Yatırım programında da yer alan ve ilin en büyük projesi olan Alparslan-I ve Alparslan-II projeleri ilin kalkınmasında büyük katkı sağlayacaktır. Projeler tamamlandığında Muş ovasının sulanmasının yanı sıra, drenaj ve taşkın problemlerini de ortadan kaldıracak ve ilin enerji ihtiyacına önemli derecede çözüm olacaktır.

Muş Valiliği İl Planlama Müdürlüğünden alınan, ilin altyapısı ve sosyo-ekonomik durumunu geliştirmeye yönelik olarak plan aşamasında bulunan , devam etmekte olan veya biten projeler aşağıda, Tablo 54 'de verilmektedir.

TABLO 54: MUŞ İLİ 1998 YILI AĞUSTOS AYI İTİBARIYLA YATIRIM GERÇEKLEŞME DURUMU**(Milyon TL)**

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEKLEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
TARIM	Malazgirt Adalar Sulaması	Malazgirt	1981-1999	275.420	80.360	-	Devam Ediyor
TARIM	Kızılağaç Yerüstü Sulaması	Merkez	1991-1999	6.560	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Aşağıyongalı Yerüstü Sulaması	Merkez	1991-1999	10.700	5.117	-	Devam Ediyor
TARIM	Bağlar Yerüstü Sulaması	Merkez	1981-1999	101.620	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Kepenek Yerüstü Sulaması	Merkez	1991-1999	8.200	6.000	-	Devam Ediyor
TARIM	Merkez Şehiriçi Yerüstü Sulaması	Merkez	1994-2000	7.120	-	-	Devam Ediyor
TARIM	Toprakkale Yerüstü Sulaması	Merkez	1991-1999	6.560	-	-	İhale Safhasında
TARIM	Çayçatı Yerüstü Sulaması	Varto	1994-2000	36.690	-	-	Devam Ediyor
TARIM	Diktepeler-İçmeler-Seki Yerüstü Sul.	Varto	1991-1999	82.160	-	-	Devam Ediyor
TARIM	Güzelkent Yerüstü Sulaması	Varto	1994-2000	20.750	-	-	Devam Ediyor
TARIM	Onpınar-Köprücük Yerüstü Sulaması	Varto	1994-2000	12.120	-	-	Devam Ediyor
TARIM	Korkut Merkez Sulama Göleti	Korkut	1983-2000	620.000	594.858	-	Devam Ediyor
TARIM	Buzlugöze Sulama Göleti	Varto	1983-2000	900	-	-	İhale aşamasında
TARIM	Yeşildal Sulama Göleti	Varto	1983-2000	900	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Eskiyol Hayvan İçme Suyu Göleti	Bulanık	1991-1999	300	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Gündüzü Hayvan İçme Suyu Göleti	Bulanık	1991-1999	300	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Keçidere-Örencik Hayvan İçme.Göl.	Bulanık	1991-1999	300	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Balkır-Demirci-Yukarıbüklü H.İ.G.	Muş	1991-1999	10.000	-	-	Devam Ediyor
TARIM	Kıryaka Hayvan İçme Suyu Göleti	Korkut	1991-1999	300	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Tan Hayvan İçme Suyu Göleti	Korkut	1991-1999	300	-	-	İhale Aşamasında

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
TARIM	Alikalkan Hayvan İçme Suyu Göleti	Malazgirt	1991-1999	300	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Bostankaya-Karakoç-Oğuzhan H.İ.G.	Malazgirt	1991-1999	10.000	-	-	Devam Ediyor
TARIM	Doğantaş Hayvan İçme Suyu Göleti	Malazgirt	1991-1999	48.500	3.632	100	Bitti
TARIM	Kıryaka Hayvan İçme Suyu Göleti	Malazgirt	1991-1999	300	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Kızılyusuf Hayvan İçme Suyu Göleti	Malazgirt	1991-1999	300	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Kızılağaç Hayvan İçme Suyu Göleti	Merkez	1991-1999	21.000	-	-	İhale Aşamasında
TARIM	Yüce-tepe Hayvan İçme Suyu Göleti	Merkez	1991-1999	5.773	2.370	-	İhale Aşamasında
KARAYOLLARI TEVSİYE YAPIM (40 Km.)							
ULAŞTIRMA	Bahçe-Çetin Mezrası	Merkez	1998-1998	18.000	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Savaşçılar-Ağartı	Merkez	1998-1998	18.000	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Üçevler-Cevizlidere	Merkez	1998-1998	28.000	28.000	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Ky.İlt. Topağaç	Bulanık	1998-1998	7.200	7.200	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Karaağıl-Şehitveren	Bulanık	1998-1998	10.800	10.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	İçboğaz -Akyıldız	Korkut	1998-1998	10.800	10.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Elmabulak-Bitlis İl Sınırı	Hasköy	1998-1998	28.800	28.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Aşağı.Kıcık-Yukarı Kıcık-Laledağı	Malazgirt	1998-1998	14.400	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Oğuzhan-Karahasan	Malazgirt	1998-1998	7.200	7.200	100	Bitti
KÖY YOLLARI ONARIM							
ULAŞTIRMA	Ky.İlt.Cevizlidere-Arıköy-Ağılı	Merkez	1998-1998	43.200	43.200	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Serinova-Akkonak-Aligedik	Merkez	1998-1998	12.000	12.000	100	Bitti

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
ULAŞTIRMA	Aligedik-Fındıklı-Mescitli	Merkez	1998-1998	9.600	9.600	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Eskiyol-Atmaca-Toklular	Bulanık	1998-1998	9.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Ky.İlt. Yarkaya-Yapraklı	Hasköy	1998-1998	4.800	4.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Taşlıca-Çalaplı-Çınarardı	Korkut	1998-1998	12.000	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Ky.İlt. Kaval Mezrası	Korkut	1998-1998	7.200	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Ky. İlt. Değirmitaş	Korkut	1998-1998	4.800	4.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Güzeldere-Alabalık	Varto	1998-1998	10800	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy. İlt.Kartaldere	Varto	1998-1998	10.800	10.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Karataş	Varto	1998-1998	10.800	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Konakkuran- Bani	Malazgirt	1998-1998	10.800	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy.İlt. Akpınar Tüten	Merkez	1998-1998	18.000	10.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Ky. İlt. Sudurağı - Kutlugun	Merkez	1998-1998	10.800	10.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Yağcılar-Bahçe	Merkez	1998-1998	21.600	21.600	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Yağcılar-Soğuksu	Merkez	1998-1998	14.400	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Kılıççı - Aslankaya	Malazgirt	1998-1998	21.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Ky. İlt. Kardeşler-Bani	Malazgirt	1998-1998	28.800	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Balkaya- Çiçekveren		1998-1998	10.800	-	-	Henüz Başlanmadı
PÜREMANET STABİLİZE KAPLAMA							
ULAŞTIRMA	Dy.İlt.Nadaslık	Merkez	1998-1998	2.400	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Sürüğüden - Sarıdal	Merkez	1998-1998	4.800	-	-	Henüz Başlanmadı

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
ULAŞTIRMA	Yağcılar - Beşparmak	Merkez	1998-1998	7.200	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Çengilli	Merkez	1998-1998	7.200	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Aşağıyongalı - Ağartı - Bilek	Merkez	1998-1998	7.200	-	-	Devam Ediyor
ULAŞTIRMA	Olurdere-Çataklı-Aşağıbüklü	Bulanık	1998-1998	9.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Molladavut	Bulanık	1998-1998	2.400	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Gündüzü-Adıvar	Bulanık	1998-1998	14.400	-	-	Devam Ediyor
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Sarıbahçe-Umurca	Hasköy	1998-1998	4.800	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Mollababa-Aşağıbüklü	Korkut	1998-1998	9.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Gültepe	Korkut	1998-1998	14.400	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Aşağıkıcık-Laledağı	Malazgirt	1998-1998	12.000	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy.İlt. Hanoğlu-Çayirdere	Maazgirt	1998-1998	9.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy.İlt.Aşağıhacıbey	Varto	1998-1998	12.000	12.000	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Gültepe - Durucabulak	Varto	1998-1998	9.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Acarkent-Oğlakçı	Varto	1998-1998	7.200	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy.İlt. Boylu-Gelintaş	Varto	1998-1998	9.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Ky. İlt. Aydınğün	Merkez	1998-1998	4.800	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Yaygın - Yoncalıöz	Merkez	1998-1998	7.200	7.200	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Eğirmeç	Merkez	1998-1998	4.800	4.800	100	Bitti
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Cankurtaran	Bulanık	1998-1998	4.800	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Yukuşbaşı	Bulanık	1998-1998	4.800	-	-	Henüz Başlanmadı

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
ULAŞTIRMA	Değirmensuyu-Altınoluk	Bulanık	1998-1998	9.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Malazgirt - Hasretpınar	Malazgirt	1998-1998	7.200	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Kızılyusuf - Şekerova	Malazgirt	1998-1998	4.800	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Ky. İlt. Fenek	Malazgirt	1998-1998	7.200	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Ky. İlt. İyikomşu	Malazgirt	1998-1998	9.600	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Karakale	Korkut	1998-1998	19.200	-	-	Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Erdoğan-Derince-Onbaşı	Varto	1998-1998	12.000	-	-	Henüz Başlanmadı
I.KAT ASFALT KAPLAMA				18.000			
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Güneyik	Korkut	1998-1998				Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Armutkaşı	Varto	1998-1998				Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Kızılağaç Dy.İlt. Toprakkale	Merkez	1998-1998				Henüz Başlanmadı
II.KAT ASFALT KAPLAMA				18.000			
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Taşoluk	Merkez	1998-1998				Devam Ediyor
ULAŞTIRMA	Dy.İlt. Soğucak-Donatım	Merkez	1998-1998				Devam Ediyor
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Güdümlü	Merkez	1998-1998				Henüz Başlanmadı
ULAŞTIRMA	Serinova	Merkez	1998-1998				Henüz Başlanmadı
İHALELİ I.KAT ASFALT KAPLAMA (40 Km.)				80.000			
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Arpayazı	Merkez	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Ky. İlt. Bozbulut-Yeroluk	Merkez	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Özdilek	Merkez	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Dy.İlt. Suluca	Merkez	1998-1998				İhale Safhasında

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
ULAŞTIRMA	Ky. İlt. Üçdere-Suboyu	Merkez	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Tekyol	Merkez	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Azıklı	Hasköy	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Dy.İlt. Karakütük	Hasköy	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. İçboğaz	Korkut	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Örenkent	Bulanık	1998-1998				İhale Safhasında
ULAŞTIRMA	Dy. İlt. Ericek	Merkez	1998-1998				İhale Safhasında
KÖY YOLLARI YAPIM ŞANTİYELERİ			1998-1998				
ULAŞTIRMA	Köy yolları Yapım Şan. Bina İnşaatı	Malazgirt	1998-1998	6.000			İhale Edildi
ULAŞTIRMA	Köy yolları Yapım Şantiye Garaj İnş.	Varto	1998-1998	3.000			Sözleşme Aşamasında
ULAŞTIRMA	Köy yolları Trafik Levhaları	Muş	1998-198	2.000			İhale Aşamasında
ULAŞTIRMA	Sarıpınar Değirmensuyu İkmal İnşaatı	Bulanık	1998-1998	7.000			Sözleşme Aşamasında
ULAŞTIRMA	Güzeldere-Alabalık İkmal İnşaatı	Bulanık	1998-1998	1.800			Sözleşme Aşamasında
KONUT							
KONUT	İl Müdürlüğü Lojman İnş. (10 Daire)	Merkez	1991-1999	57.000			İhale Aşamasında
DİĞER KAMU HİZMETLERİ SEKTÖRÜ - (İÇME SUYU)							
D.K.H.	Arpayaz İçmesuyu İnşaatı	Merkez	1994-1998	28.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Güllüova İçmesuyu İnşaatı	Bulanık	1994-1998	28.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Toprakkale İçmesuyu	Merkez	1995-1998	6.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Yazbaşı-Şehittahir İçmesuyu	Bulanık	1995-1998	25.600			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Elmabulak İçmesuyu	Hasköy	1995-1998	14.500			Henüz Başlanmadı

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
D.K.H.	Yedipınar İçmesuyu	Korkut	1996-1998	10.500			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Çınarardı İçmesuyu	Korkut	1996-1998	11.400			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Konakdüzü İçmesuyu	Korkut	1996-1998	3.500			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Karaköy İçmesuyu	Varto	1995-1998	7.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Küçüktepe İçmesuyu	Varto	1996-1998	24.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Güzeldere İçmesuyu	Varto	1996-1998	18.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Kumlukıyı İçmesuyu	Varto	1996-1998	7.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Çaylar İçmesuyu	Varto	1996-1998	5.700			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Suboyu İçmesuyu	Merkez	1996-1998	11.500			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Özdilek İçmesuyu	Merkez	1996-1998	13.300			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Özdilek Karakoyu Mez.	Merkez	1996-1998	11.200			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Eğirmeç İçmesuyu	Merkez	1996-1998	17.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Çatbaşı İçmesuyu	Merkez	1997-1998	14.000			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Esenlik İçmesuyu	Bulanık	1996-1998	17.400			Henüz Başlanmadı
D.K.H.	Örenkent İçmesuyu	Bulanık	1996-1998	17.000			Henüz Başlanmadı
SOSYAL VE EKONOMİK TESİSLER							
D.K.H.	Toprakkale Cami	Merkez	1998-1998	125	125	100	Bitti
D.K.H.	Sarıbahçe Cami	Hasköy	1998-1998	125			Hazırlık Safhasında
D.K.H.	Akyıldız Cami	Korkut	1998-1998	125	125	100	Bitti
D.K.H.	Oğlakçı Cami	Varto	1998-1998	125	125	100	Bitti

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
D.K.H.	Sultanlı - Boztaş Mez. Cami	Bulanık	1998-1998	125			Hazırlık Safhasında
D.K.H.	Korkut - Darebi Mez. Cami	Korkut	1998-1998	125	125	100	Bitti
D.S.İ. 17. BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ							
TARIM	Muş-Hınıs Ulusu Sulama İşl. Tesisi	Bulanık	1990-1999	60.000	14.959	40	Devam Ediyor
TARIM	Muş-Hınıs Ulusu Sulama II.Kısım	Bulanık	1996-1999	3.753.056	344.490	5	Devam Ediyor
TARIM	Muş Arıncık Sulama İkmali	Merkez	1990-1999	30.000	4.941	12	Devam Ediyor
TARIM	Muş Arıncık Sulama Şb.Md.Tes. İkm.	Merkez	1993-2000	70.000	3.500	5	Devam Ediyor
TARIM	Bulanık Sulama İkmali	Bulanık	1990-1999	30.000	6.237	17	Devam Ediyor
TARIM	Malazgirt Adalar Sulama İkmali	Malazgirt	1990-1999	30.000	4.899	15	Devam Ediyor
TARIM	Muratpaşa Mahallesi Taşkın Koruma	Merkez	1992-1999	25.000	8.849	85	Devam Ediyor
TARIM	Sungu Kasabası Taşkın Koruma	Merkez	1993-1998	9.000	3.980	75	Devam Ediyor
TARIM	Soğucak Taşkın Koruma	Merkez	1995-1998	8.000	3.499	70	Devam Ediyor
TARIM	Düzkişla Taşkın Koruma	Hasköy	1995-1998	9.500	3.845	65	Devam Ediyor
TARIM	Üçdere Taşkın Koruma	Merkez	1995-1998	10.000	2.986	50	Devam Ediyor
TARIM	Şenova Taşkın Koruma	Merkez	1995-1998	7.500	5.045	50	Devam Ediyor
TARIM	Erentepe Taşkın Koruma	Bulanık	1995-1998	7.000	5.000	90	Devam Ediyor
TARIM	Rüstemgedik Taşkın Koruma	Bulanık	1995-1998	6.200	2.900	88	Devam Ediyor
TARIM	Altınova Taşkın Koruma	Korkut	1992-1998	9.800	5.080	50	Devam Ediyor
TARIM	Şihali Dersi Taşkın Koruma	Korkut	1993-1998	12.000	6.163	55	Devam Ediyor
TARIM	Çıkrak Dersi Taşkın Koruma	Malazgirt	1993-1998	7.600	2.998	70	Devam Ediyor

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
TARIM	Alikalkan Taşkın Koruma	Malazgirt	1995-1998	5.600	2.000	45	Devam Ediyor
TARIM	Danışment Gazi Mahallesi	Malazgirt	1995-1998	8.700	6.291	75	Devam Ediyor
TARIM	Yeşildal Taşkın Koruma	Varto	1993-1998	5.800	2.497	70	Devam Ediyor
TARIM	Kıyık Taşkın Koruma	Merkez	1996-1999	30.000	11.977	30	Devam Ediyor
TARIM	Narlı Köyü Taşkın Koruma	Merkez	1998-1999	20.000	500	-	Devam Ediyor
TARIM	İlçe Merkezi Taşkın Koruma	Varto	1998-1999	15.000		-	Henüz Başlanmadı
TARIM	Mollakent Taşkın Koruma	Bulanık	1998-1999	8.000		-	Henüz Başlanmadı
TARIM	Konukbekler Taşkın Koruma	Merkez	1998-1999	8.00		-	Henüz Başlanmadı
TARIM	Çarçayı Taşkın ve Rusubat Kontrolü	Merkez	1992-2000	50.000	7.750	15	Devam Ediyor
TARIM	İlçe Merkezi	Hasköy	1992-1999	24.100	6.175	30	Devam Ediyor
TARIM	Güllüova Sulaması	Bulanık	1993-1998	200.750	194.141	85	Devam Ediyor
TARIM	Çaygeldi Sulaması	Bulanık	1993-1998	254.984	245.633	75	Devam Ediyor
DEVLET SU İŞLERİ (ENERJİ SEKTÖRÜ)							
ENERJİ	Alparslan-I Barajı Müteferrik İşler	Muş	1998-1998	12.000	2.210		Devam Ediyor
ENERJİ	Alparslan-I Barajı ve Hidro Elek. Santrali	Muş	1994-2000	31.292.100	7.720.335		Devam Ediyor
ENERJİ	Alparslan -I Barajı Kontrol ve İşlet. Tesisi	Muş	1998-2000	432.000			Devam Ediyor
KARAYOLLARI 11. BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ							
ULAŞTIRMA	(Muş-Bitlis)-(Muş-Bulanık) Ayrımı	Muş-Bitlis	1997-2000	2.624.000	91.000	30	Devam Ediyor
ULAŞTIRMA	Varto-Çaylar 8.Böl.Hud.İyileş.Projesi	Varto	1997-1999	169.000	35.953	60	Üstyapı Çalışmaları Devam Edi.
ULAŞTIRMA	Muş Merkez Şehir Geçişi	Merkez	1997-1998	75.000	57.000	95	Devam Ediyor

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
ULAŞTIRMA	Hasköy Şehir Geçişi	Hasköy	1997-1999	62.000			
ULAŞTIRMA	Ayr.Karahasan Yolu Sanat Yapıl.	Malazgirt	1998-1998	8.000	3.077		Sanat Yap. Dev. Ed.
ULAŞTIRMA	Ayr. Karahasan Yolu Mal Nakli	Malazgirt	1998-1998	8.000	6.543		
ULAŞTIRMA	Muş-Varto 21.Km. Heyelan Taş Tahk.	Muş	1998-1998	11.000	4.274	100	İş Tamamlanmıştır
ULAŞTIRMA	Muş-Malazgirt Şube Şeflikleri	Muş	1998-1998	7.000	4.689	100	İş Tamamlanmıştır
ULAŞTIRMA	Bölge Yolları Tuz Temini ve Nakliye	Muş	1998-1998	2.000			İhale Aşamasında
ULAŞTIRMA	Şıp Köprüsü(Muş-Varto) Ayr.Bulanık	Muş	1994-1999	65.000	6.450		Ödenek Yetersizliği
ULAŞTIRMA	Karasu Köprüsü (Hasköy-Korkut)	Hasköy	1997-1998	77.000			
ULAŞTIRMA	Malazgirt-Karahasan Astar.Sathi Kap.	Malazgirt	1998-1998	19.327			
ULAŞTIRMA	Varto-Çaylar 8.Böl.Hud.As.Sat.Kap.	Varto	1997-1998	7.444			
ULAŞTIRMA	Astarlı Sathi Kaplama Onarım	Muş	1998-1998	4.549	576		
ULAŞTIRMA	Astarsız Sathi Kaplama Onarımı	Muş	1997-1998	16.237			
ULAŞTIRMA	Bölge Yolları Levha Montajı	Muş	1998-1998	3.000	1.870	100	İş Tamamlanmıştır
İLLER BANKASI 13.BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ							
D.K.H	Hasköy İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Hasköy	1993-1998	375.500	354.700	50	II.Kısım İhalesi Yapıldı
D.K.H	Altınova İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Korkut	1996-1999	344.000	76.584	74	Çalışmalar Devam Ediyor
D.K.H	Konukbekler İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Merkez	1996-1999	410.000	68.965	46	Çalışmalar Devam Ediyor
D.K.H	Rüstemgedik İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Bulanık	1996-1999	410.000	80.411	44	Çalışmalar Devam Ediyor
D.K.H	Yaygın İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Merkez	1996-1999	353.000	38.000		Çalışmalar Devam Ediyor
D.K.H	Serinova İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Merkez	1996-1999	328.000	45.488	77	Çalışmalar Devam Ediyor

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
D.K.H	Karaağaçlı İçmesuyu K.İ.De.Şeb.	Merkez	1997-1999	328.000			İhale edildi
D.K.H	Düzkişla İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Hasköy	1997-1999	254.000			İhale Aşamasında
D.K.H	Elmakaya İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Bulanık	1997-1999	131.000	5.535	60	Devam Ediyor
D.K.H	Kırköy İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Merkez	1996-2000	271.000			İhale Edildi
D.K.H	Mollakent İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Bulanık	1997-2000	410.000			İhale Aşamasında
D.K.H	Yağcılar İçmesuyu Kap.İ.De.Şeb.	Merkez	1997-2000	369.000			İhale Aşamasında
D.K.H	Bulanık Kanalizasyon Şube Arıtma	Bulanık	1997-2003	1.250.000			Proje Aşamasında
D.K.H	Hasköy Kanalizasyon Şube Arıtma	Hasköy	1997-2003	800.000			Proje Aşamasında
D.K.H	Gülkoru Belediye Binası İnşaatı	Malazgirt	1997-1999	50.000			İhale Edildi
D.K.H	Yağcılar Belediye Binası İnşaatı	Merkez	1997-1999	50.000			Belediyesince Yapılıyor
D.K.H	Altınova Çarşı İnşaatı	Korkut	1998-2000	80.000			Etüt Safhasında
D.K.H	Malazgirt Belediye Binası İnşaatı	Malazgirt	1998-2000	200.000			Etüt Safhasında
D.K.H	Muş Harita Yapımı	Merkez	1993-1998	10.000			İhale Aşamasında
D.K.H	Bulanık Harita Yapımı	Bulanık	1998-1999	5.000			İhale aşamasında
D.K.H	Mollakent İmar Planı	Bulanık	1997-1998	1.120			İş Devam Ediyor
D.K.H	Karaağaçlı İmar Planı	Merkez	1998-1999	2.200			İhale aşamasında
D.K.H	Sarıpınar İmar Planı	Bulanık	1998-1999	2.200			İhale Aşamasında
TEDAŞ MÜESSESE MÜDÜRLÜĞÜ							
ENERJİ	Hasköy DM-Korkut enerji Nakil Hattı	Muş	1988-1998	25.000			İhale Aşamasında
ENERJİ	İl, İlçe ve Kasaba Şebekeleri	Hasköy	1988-1998	94.366	848.596	94	Çalışmalar Devam Ediyor

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
ENERJİ	İl,İlçe ve Kasaba Şebekeleri	Malazgirt	1988-1998	31.993	63.079	56	Çalışmalar Devam Ediyor
ENERJİ	İl,İlçe ve Kasaba Şeb.(Muş Şehir Şeb)	Merkez	1989-1999	1.435.905	922.548	68	Çalışmalar Devam Ediyor
ENERJİ	İl,İlçe ve Kasaba Şeb.(Sungu Beldesi)	Merkez	1992-1998	92.271	82.271	89	Çalışmalar Devam Ediyor
ENERJİ	İl,İlçe ve Kasaba Şebekeleri	Muş	1998-1998	60.000			İhale aşamasında
ENERJİ	İl,İlçe ve Kasaba Şebekeleri	Muş	1993-1998	90.962	80.962	89	Çalışmalar Devam ediyor
ENERJİ	İl,İlçe ve Kasaba Şeb.(Bulanık-Varto)	Muş	1998-1998	20.000			İhale aşamasında
ENERJİ	Köy Şebekeleri Enerji Nakil Hatları	Muş	1995-1998	4.000			İhale Aşamasında
ENERJİ	Köy Şeb.YET+KÖK+KET ENH.	Muş	1998-1998	72.000			İhale Aşamasında
ENERJİ	Muş EDM ve Bağl.Hizmet Binası	Merkez	1990-1998	474.492	468.492	99	Bitmek Üzere
ENERJİ	Muş EDM Makine - Teçhizat	Muş	1998-1998	7.176			
TÜRK TELEKOM BAŞMÜDÜRLÜĞÜ							
ULAŞ.- HAB.	Telefon santral ve Şebekeleri						
ULAŞ.- HAB.	F/O ve FOHT Projeleri						
MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ							
EĞİTİM	Anadolu Lisesi (21 Derslik)	Merkez	1997-1999	200.000	65.100	50	Devam ediyor
EĞİTİM	Ticaret Meslek Lisesi (12 Derslik)	Merkez	1997-1999	190.000	23.750	15	Devam ediyor
EĞİTİM	Anaokulu İnşaatı (100 Öğrencilik)	Merkez	1997-1998	26.050	20.163	26	Devam ediyor
EĞİTİM	Kırköy İlköğret. Ok..200 Öğr.Pans.	Merkez	1994-1998	159.558	121.099	85	Devam ediyor
EĞİTİM	Sungu İlköğ. Ok.200 Öğr. Pans.	Merkez	1997-1998	185.264	25.264	45	Devam ediyor
EĞİTİM	Yağcılar İlköğ. Ok. (12 Derslik)	Merkez	1994-1998	117.106	22.106	65	Devam ediyor

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
EĞİTİM	Yağcılar İlköğ. Ok.200 Öğr.Pans.	Merkez	1994-1998	147.551	67.551	85	Devam ediyor
EĞİTİM	Serinova İlköğ.Ok.200 Öğr. Pans.	Merkez	1994-1998	225.670	98.977	51	Devam ediyor
EĞİTİM	Erentepe İlköğ.okulu (12 Derslik)	Bulanık	1997-1998	115.942	30.980	33	Devam ediyor
EĞİTİM	Erentepe İlköğ.Ok. 200 Öğr. Pans.	Bulanık	1994-1998	191.096	68.658	60	Devam ediyor
EĞİTİM	Karaağıl İlköğ.Ok.200 Öğr.Pans.	Bulanık	1994-1998	176.317	96.029	75	Devam ediyor
EĞİTİM	Sayanlar İlköğr. Ok. (5 derslik)	Hasköy	1994-1998	58.572	36.993	85	Devam ediyor
EĞİTİM	Hasköy YİBO	Hasköy	1992-1998	337.836	150.008	75	Devam ediyor
EĞİTİM	Korkut İlköğr. Ok. 200 Öğr. Pans.	Korkut	1997-1998	144.927	55.500	60	Devam ediyor
EĞİTİM	Malazgirt İlköğr. Ok. 200 Öğr. Pans.	Malazgirt	1997-1998	154.227	20.424	22	Devam ediyor
EĞİTİM	Yeni İşler (Malazgirt-Varto-Bulanık)	Merkez	1998-1998	609.200			
BAYINDIRLIK VE İSKAN MÜDÜRLÜĞÜ							
KONUT	Altınova 8 Daireli Halk Konutu	Korkut	1997-1998	15.900		15	Su basman Bitti
KONUT	Rüstemgedik 4 Daireli Halk Konutu	Bulanık	1997-1998	11.000			İşe Başlandı
KONUT	Konukbekler 8 daireli Halk Konutu	Merkez	1997-1998	15.900			İşe Başlandı
KONUT	Omcalı- I (58 Adet Afet konutu)	Varto	1995-1999	116.000			İşe Başlandı
KONUT	Omcalı-II (29 Adet Afet Konutu)	Varto	1995-1999	117.000			Yer Teslimi Safhasında
KONUT	Sarıdal (30 adet Afet Konutu)	Merkez	1997-1999	64.500			İşe Başlandı
KONUT	Merkez (502 Adet Afet Konutu)	Merkez	1981-	773.385	301.515		Devam Ediyor
KONUT	Bulanık (224 Adet afet Konutu)	Bulanık	1981-	447.040	89.760		Devam Ediyor
KONUT	Hasköy (71 Adet Afet Konutu)	Hasköy	1981-	102.150	43.850		Devam Ediyor

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
KONUT	Korkut (91 Adet Afet konutu)	Korkut	1981-	162.800	36.080		
KONUT	Malazgirt (12 Adet Afet Konutu)	Malazgirt	1981-	26.400			
KONUT	Varto (434 Adet afet Konutu)	Varto	1981-	514.300	202.353		Devam Ediyor
İL TARIM MÜDÜRLÜĞÜ							
TARIM	Muş- Bingöl Kırsal Kalkınma Projesi	Muş	1998-1998	46.960	41.937		Devam Ediyor
TARIM	Çayır-Mera ve Yem Bitkileri Projesi	Muş	1998-1998	600	427		Devam Ediyor
TARIM	Hayvan Hastalıkları .ve Zarar. Mücad.	Muş	1998-1998	2.600	2.842		Devam Ediyor
TARIM	Taşıt Kiralama ve Bakım	Muş	1998-1998	18.239	15.434		Devam Ediyor
TARIM	Su Ürün.Kir.ve Kont.Hiz. Prj.	Muş	1998-1998	50	224		Devam Ediyor
TARIM	Bitki Hast. Ve Zararlı. Mücadele Prj.	Muş	1998-1998	1.100	1.240		Devam Ediyor
TARIM	Koop.ve Sürveyan Projesi	Muş	1998-1998	36	135		Devam Ediyor
TARIM	Eko.Tar.Yay.ve Kont.Hiz.	Muş	1998-1998	100			
GIDA	Gıda Denetim Hizmetleri Projesi	Muş	1998-1998	560	320		Devam Ediyor
İL SAĞLIK ve SOSYAL HİZMETLER MÜDÜRLÜKLERİ							
SAĞLIK	Dağdibi Sağlıkkevi	Hasköy	1998-1999	1.087	1.280	90	Devam Ediyor
SAĞLIK	Kıköy Sağlık Ocağı	Merkez	1997-1999	39.975	2.731	15	Su basman seviyesinde
SAĞLIK	2 Nolu Sağlık Ocağı	Malazgirt	1997-1999	37.050	2.731	15	Su basman seviyesinde
SAĞLIK	30 Yataklı Devlet Hastanesi İkm.İnş.	Hasköy	1997-1998	62.000	14.855	40	Devam Ediyor
SAĞLIK	Gülkuru Sağlık Ocağı	Malazgirt	1997-1998				İhale Aşamasında
SAĞLIK	72 Kap. Çocuk Yuv. + 10 Dai. Lojm.	Merkez	1994-1998	212.400	97.740	40	Devam Ediyor

TABLO 54'ÜN DEVAMI

SEKTÖRÜ	PROJENİN ADI	YERİ	BAŞLAMA-BİTİŞ TARİHİ	PROJE BEDELİ	YAPILAN HARCAMA	FİZİKİ GERÇEK LEŞME (%)	AÇIKLAMALAR
İL KÜLTÜR MÜDÜRLÜĞÜ							
EĞİTİM	Muş Kültür Merkezi	Merkez	1992-1995	393.600	38.406	72	Ödenek Yetersizliği
EĞİTİM	Varto Kültür Merkezi	Varto	1992-1995	393.600	14.147	70	Tasfiye Talebi Bulunmakta
İL SANAYİ VE TİCARET MÜDÜRLÜĞÜ							
D.K.H.	Küçük Sanayi Sitesi (70 İşyeri)	Malazgirt	1996-2000	383.760			
D.K.H.	Küçük Sanayi Sitesi (70 İşyeri)	Bulanık	1995-2000	300.120			
D.K.H.	Alparslan K.S. S. (70 İşyeri)	Merkez	1998-2000	112.000			
D.K.H.	Muş 2.Kısım K. S. S. (100 İşyeri)	Merkez	1997-2000	428.040			
D.K.H.	Küçük Sanayi Sitesi (75 İşyeri)	Varto	1991-2000	410.000			
D.K.H.	Muş Organize Sanayi Bölgesi	Merkez	1998-1998	600.000			Kamulaştırma Aşamasında
DHL İNŞAAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ							
ULAŞTIRMA	Muş Havaalanı İnşaatı	Merkez	1997-1998	1.840.000			
İL JANDARMA KOMUTANLIĞI							
D.K.H	Bina+Garaj+Kademe+Misafirhane	Merkez	1995-1996	39.500	193.467	60	Devam Ediyor
YURT-KUR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ							
EĞİTİM	Yurt İnşaatı (500 kişilik)	Merkez	1996-1999	300.000	82.000	30	Devam Ediyor
ORMAN FİDANLIK MÜDÜRLÜĞÜ							
TARIM	İbrelî Fidan Üretimi (365.000 Adet)	Merkez	1998-1998	30.000	24.000	60	Devam Ediyor
T.C. ZİRAAT BANKASI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ							
D.K.H.	Bulanık Şubesi Hizmet Binası+Lojman	Bulanık	1997-2000	90.000			İhale Aşamasında

KAYNAK: Muş Valiliği, İl Planlama Müdürlüğü

6. ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNE GÖRE SINIFLANDIRILMASI

6.1. Değerlendirme Kriterleri

Muş ili için önerilen yatırım konularının değerlendirilmesinde; Tarım ve sanayi sektörüne yönelik olmak üzere iki ayrı değerlendirme kriteri uygulanmıştır.

Tarım sektörü için önerilen yatırım konuları; Pazar Olanakları, Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık, Taşıma, İşgücü, Enerji, Yakıt ve Su, Arazi Durumu, Sosyal ve Kültürel Çevre, İklim Koşulları, Özendirme Önlemleri ve Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları olmak üzere 10 faktör üzerinden değerlendirilmiştir. Her yatırım konusu için toplam faktör puanı; 1-3 arası faktör ağırlıkları ile söz konusu yatırım göz önünde bulundurularak 1-10 arası verilen puanların çarpılması sonucu oluşan rakamların toplamından oluşmaktadır.

Sanayi sektörü için önerilen yatırım konuları ise; Pazar Olanakları, Yakınlık, Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık, Taşıma, İşgücü, Enerji ve Yakıt, Su, Arazinin Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti, Sosyal ve Kültürel Çevre, İklim Koşulları, Artıkların Atılması, Özendirme Önlemleri, Yan Sanayiye Yakınlık, Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması, İletişim İmkanları, Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı, Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma ve Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.) gibi 16 faktör üzerinden değerlendirilmiştir. Yine Her yatırım konusu için toplam faktör puanı; 1-3 arası faktör ağırlıkları ile söz konusu yatırım göz önünde bulundurularak 1-10 arası verilen puanların çarpılması sonucu oluşan rakamların toplamından oluşmaktadır.

Ayrıca önerilen yatırım konuları kendi içlerindeki görece üstünlüklerini yansıtmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir;

A Grubu: Gerek talep-pazar-kaynak, gerekse yatırım boyutları, karlılık ve risk derecesi bakımından sorunlu bulunmadığı düşünülen girişim alanlarını kapsamaktadır.

B Grubu: Bölgesel olanaklar ve hazırlık derecesine göre birinci gruptaki yatırımlar gibi sorunsuz konular olarak düşünülmeyle birlikte kuruluş yeri, pazarlama, kapasite, işgücü vb. unsurlar açısından daha ayrıntılı çalışmayı gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

C Grubu: Bölge ve ülkenin gereksinim duyabileceği, girdi çıktı değerlendirilmesi bakımından anlamlı potansiyel gösteren yatırım alanlarıdır. Ancak, bölgede belirli bir altyapı ile ekonomik oluşum ve gelişmelere bağlı olarak öteki gruplara oranla daha ciddi hazırlık dönemi gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

Buna göre,

Tarım Sektörü için;

- 0 – 120 arası puan C Grubu
- 121 – 160 arası puan B Grubu
- 161 – 200 arası puan A Grubu

Sanayi Sektörü için;

- 0 – 150 arası puan C Grubu
- 151 – 200 arası puan B Grubu
- 201 – 250 arası puan A Grubu

yatırım konularını ifade etmektedir.

6.2. Uygun Yatırım Konuları

Muş ili için uygun yatırım konuları önerilirken, öncelikle Muş'taki doğal kaynak potansiyeli göz önünde tutulmuştur. Tarım, hayvancılık, maden ve orman varlığından meydana gelen doğal kaynak potansiyeli, öncelikle ve kolaylıkla değerlendirilebilecek kaynakları oluşturur. Muş ili ekonomisinde sanayi sektörü ile birlikte tarım ve hayvancılığın ağırlığı da dikkate alındığında, doğal kaynak potansiyeline öncelik verilmesinin gerekliliği çok açıktır.

Ön araştırmalar sonucunda Muş'a yönelik olarak 16 yatırım konusu önerilmiştir. İl için önerilen yatırım konuları aşağıda verilmektedir.

6.2.1. Doğal Kaynak ve Hammadde Potansiyelini Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar

Muş'ta doğal kaynak potansiyelini meydana getiren tarım ve hayvancılık sektörlerine dayalı olarak yapılabileceği düşünülen yatırım konuları aşağıda verilmiştir.

Tarım ve Hayvancılık Sektöründe Yapılabilecek Yatırımlar

Muş'ta tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik olarak 3 yatırım konusu önerilmiştir. Bu yatırım konuları ise şöyledir:

Damızlık süt inekçiliği

Et besiciliği

Arıcılık

İmalat Sanayiinde Yapılabilecek Yatırımlar

Muş ilinin doğal kaynak potansiyelini (özellikle tarım ve hayvancılık potansiyelini) değerlendirmeye ve bu ürünlerin katma değerinin artırılmasına yönelik olarak 8 adet yatırım konusu önerilmiş olup, bu yatırım konuları aşağıdaki gibidir:

Süt ve süt mamulleri üretimi

Et kombinası

Soğuk Hava Deposu

Ayçiçek Yağı

Sebze ve meyve konservesi

Isı cam Üretimi

PVC Tabanlı Ayakkabı Üretimi

Su Şişeleme

6.2.2. Talebi Karşılamaya Yönelik Yatırımlar

Muş ilinde doğal kaynak potansiyelinin değerlendirilmesi yanında özellikle bölgesel ve yurtiçi talebi karşılamaya yönelik olarak, gelişme potansiyeli yüksek olan belli yatırımların yapılması da il sanayisine ivme kazandırması açısından önemlidir.

Talebi karşılamaya yönelik olarak Muş ili için önerilen yatırım konuları aşağıdaki gibidir:

Bisküvi

El Halıcılığı

Güneş Kolektörü

Helva, lokum, reçel ve marmelat

Meşrubat ve meyve suyu

Sınai kalıp

Tarım alet ve makinaları

Teneke Kutu

6.3. Değerlendirme Kriterlerine Göre Önerilerin Sınıflandırılması

Yörenin doğal, sosyal ve ekonomik koşulları ve potansiyel gelişme eksenleri dikkate alınarak belirlenen 18 yatırım konusunun 1'i A grubunda, 17'si B grubunda yer almaktadır.

Muş ili ve yöresi için önerilen gerek A ve gerekse B grubu yatırım konuları, ön değerlendirme niteliğinde olup, uygulanabilirlikleri, teknik, ekonomik ve mali yapılabilirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

Muş ili için önerilen yatırım konularının görece üstünlüklerine göre sınıflandırılması ve önerilen yatırım konularının kuruluş yeri faktörlerine göre değerlendirilmesi Tablo 55 ve 56'da verilmiştir.

Ayrıca, Tablo 57'de Muş ili için önerilen sanayi yatırımları ve yatırımların kapasitelerine göre yatırım tutarları (ADB \$ olarak) verilmektedir.

TABLO 55: TARIM VE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Damızlık Süt İnekçiliği		Et Besiciliği		Arıcılık**	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	6	18	8	24	8	24
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	6	12	7	14	8	16
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7
4. İşgücü	1	8	8	8	8	9	9
5. Enerji, Yakıt ve Su	2	8	16	8	16	9	18
6. Arazi Durumu*	3	5	15	5	15	7	21
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	6	6	6	6	7	7
8. İklim Koşulları	3	7	21	7	21	8	24
9. Özendirme Önlemleri	2	7	14	7	14	5	10
10. Top. Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	6	12	6	12	7	14
Toplam Faktör Puanı			129		137		150
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu			B		B		B

Not (*) : Güvenlik durumu burada değerlendirilmiştir.

(**): Mevsime göre kovanların uygun yerlere taşınacağı varsayılmıştır.

TABLO 56 : İMALAT SANAYİ SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Soğuk Hava Deposu		Süt İşleme Tesisi		Su Şişeleme		El Halıcılığı		Et Kombinasyonu	
		Puan	Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazara Yakınlık	3	9	27	7	21	5	15	6	18	7	21
2. Yardımcı Malz. Ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	8	16	9	18	9	18	8	16
3. Taşıma	1	8	8	7	7	7	7	8	8	7	7
4. İşgücü	2	7	14	7	14	7	14	9	18	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7	8	8	8	8	9	9	7	7
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	7	7	9	9	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	7	7	6	6	8	8	7	7
8. İklim Koşulları	1	7	7	8	8	7	7	9	9	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	7	14	9	18	9	18	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	5	10	5	10	5	10	5	10	5	10
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	5	5	5	5	9	9	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	6	12	5	10	5	10	8	16	5	10
13. İletişim İmkanları	1	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	6	12	6	12	9	18	6	12
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	6	12	6	12	6	12	9	18	6	12
TOPLAM			182		167		164		201		170
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		B		A		B	

Tablo 56'nın Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Helva,Lokum ve Reçel Tesisi		Bisküvi		Ayçiçek Yağı		Meşrubat ve Meyve Suyu Tesisi		PVC Tabanlı Ayakkabı Üretimi	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı				
1. Pazara Yakınlık	3	7	21	6	18	7	21	6	18	7	21
2. Yardımcı Malz. Ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	8	16	6	12	8	16	7	14	8	16
3. Taşıma	1	8	8	7	7	7	7	6	6	7	7
4. İşgücü	2	8	16	9	18	7	14	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	9	9	9	9	7	7	7	7	7	7
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8	7	7	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	7	7	7	7	6	6	7	7
8. İklim Koşulları	1	9	9	9	9	7	7	7	7	9	9
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	8	16	7	14	7	14	7	14
10. Özendirme Önlemleri	2	5	10	5	10	5	10	5	10	5	10
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	6	6	5	5	7	7	6	6
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	8	16	7	14	6	12	6	12	7	14
13. İletişim İmkanları	1	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	7	14	6	12	6	12	8	16
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	6	6	6	6	5	10	5	5	5	10
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	8	16	6	12	7	14	7	14
TOPLAM			187		180		172		165		185
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		B		B		B	

Tablo 56'nın Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Isı Cam Üretimi		Sınai Kalıp Tesisi		Teneke Kutu Üretim Tesisi		Tarım Alet ve Makinaları		Güneş Kolektörü Üretim Tesisi	
				Puan	Faktör Puanı					Puan	Faktör Puanı
1. Pazara Yakınlık	3	7	21	7	21	6	18	7	21	7	21
2. Yardımcı Malz. Ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	7	14	6	12	7	14	8	16
3. Taşıma	1	6	6	7	7	8	8	7	7	7	7
4. İşgücü	2	7	14	8	16	7	14	7	14	7	14
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	7	7	8	8	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	7	7	9	9	8	8	6	6
8. İklim Koşulları	1	8	8	7	7	8	8	8	8	7	7
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	6	12	8	16	8	16	9	18
10. Özendirme Önlemleri	2	5	10	5	10	5	10	5	10	5	10
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	6	6	5	5	8	8	7	7	6	6
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	7	14	6	12	7	14	7	14	6	12
13. İletişim İmkanları	1	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	5	10	7	12	9	18	8	16	9	18
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	6	12	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			170		164		179		179		179
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		B		B		B	

TABLO 57: MUŞ İLİ İÇİN ÖNERİLEN SANAYİ YATIRIMLARI VE YATIRIM TUTARLARI (ABD \$)

Sıra	Yatırım Konusu	Kapasite	YATIRIM TUTARI		
			Fiziki Yatırım	İşletme Sermayesi	Toplam Yatırım Tutarı
1	PVC Tabanlı Ayakkabı Üretim Tesisi	300.000 çift/yıl	778.333	233.567	1.011.900
2	Soğuk Hava Deposu	3.400 m ²	545.133	5.900	551.033
3	Isı Cam Üretim Tesisi	60.000 m ² /yıl	5.528.084	4.290.851	9.818.935
4	El Halıcılığı	20.000 m ² /yıl	215.957	79.054	295.011
5	Pastörize Süt - Süt Mamulleri Üretim Tes.	6.000 ton/yıl tek vardiya	534.608	111.570	646.178
6	Zirai Aletler Üretim Tesisi	Diskaro 903 ad/y, Tırmık 776 ad/y, Kültivatör 779 ad/y, Harman Makinası 359 adet/yıl	343.298	121.563	464.861
7	Bisküvi Üretim Tesisi	9.400 ton/yıl tek vardiya	4.652.465	1.339.634	5.992.099
8	Mezbaha ve Soğuk Hava Deposu	500 ton/yıl et kesimi, tek vardiya	197.235	7.765	205.000
9	Meşrubat ve Meyve Suyu Tesisi	111.240.000 şişe/yıl kola,gazoz,meyve su.	1.428.233	496.775	1.925.008
10	Ayçiçek Yağı Üretim Tesisi	10.000 ton/yıl rafine yağ, tek vardiya	1.494.567	816.767	2.311.334
11	Sınai Kalıp Tesisi	6.000 kg./yıl muhtelif kalıp, tek vardiya	655.900	77.270	733.170
12	Su Şişeleme Tesisi	10.000 şişe/yıl, 24.000.000 lt./yıl	757.532	167.862	925.394
13	Sebze-Meyve Konservesi Üretim Tesisi	9.500 ton/yıl kornişon 4.500 ton/yıl biber 1.500 ton/yıl vişne 300 ton/yıl üzüm 1.300 ton/yıl elma 300 ton/yıl erik 300 ton/yıl kayısı 300 ton/yıl kiraz 1.000 ton/yıl çilek, tek vardiyada	7.551.079	1.225.899	8.776.978
14	Güneş Kolektörü Üretim Tesisi	6.000 adet (9 bin m ²) düz toplayıcı 3.000 adet/yıl toplama tankı	251.079	36.690	287.769
15	Teneke Kutu Üretim Tesisi	650.000 adet/yıl	120.067	5.433	125.500
16	Et Kombinasi	6.720 ton/yıl b.baş,15.120 ton/yıl k.baş	2.831.656	533.349	3.365.005

7. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkiye gelişmekte olan bir ÷lke olarak, gerek ekonomik gerekse sosyal sorunları olan ve bu sorunları sahip olduğu kıt kaynakları optimal şekilde kullanarak çözmeye çalışan bir ÷lkedir. ÷lke sorunları, doğal olarak coğrafi bölgelere ve tek tek bütün illere yansımaktadır. Üretim araçlarının kıtlığı ve dağılımındaki dengesizlikler ile diğer bazı ekonomik ve organizasyona yönelik sorunlar, bölgeler arası ve hatta iller arası dengesiz büyümeye neden olmaktadır.

Bölgeler ve iller arasındaki ekonomik ve sosyal alanda gör÷len bu dengesizlikleri gidermek amacıyla, devlet tarafından çeşitli politikalar uygulanmaktadır. Bu politikaların başında da teşvik tedbirlerinin gelişmişlik derecesine göre yöresel olarak farklılaştırılmasıdır. Devlet, ekonomik ve sosyal yönden görece geri kalmış yörelere farklı yatırım teşvikleri uygulayarak (yatırım indirimi, gümrük muafiyeti, bedelsiz arsa temini, teşvik primi. Katma değer vergisi ertelemesi, vergi muafiyeti, düşük faizli kredi vb.) bölgeler ve/veya iller arası gelişmişlik farkını gidermeye çalışmaktadır.

Bir ÷lkede veya bölgede ekonomik gelişmenin en önemli şartlarından biri yatırımların rasyonel bir şekilde en verimli alanlara yapılmasıdır. Üretim faktörlerinin etkin ve verimli kullanımı en uygun zamanda gerekli olan yatırımların yapılması ile gerçekleşir. ÷lkelerin kalkınmasındaki temel faktörlerden biri de tasarrufların, başka bir ifadeyle finansal kaynakların karlı ve verimli alanlara tahsis edilmesidir.

Bu anlamda yatırım projelerinin değerlendirilmesinde uygun yatırım alanları araştırmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

Uygun yatırım alanları araştırması; ilin/ilçenin veya bölgenin kısa ve uzun dönemde beklenen gelişmeleri de dikkate alınarak önerilebilecek yatırım konuları ile bunların olası kuruluş yerlerini tespit etmeye yönelik çalışmaları kapsamaktadır.

Bu çalışmaları yönlendiren birincil amaç, yöre kalkınmasına katkıda bulunacak, yöre kaynakları ile uyumlu ve pazarlama olanağı yüksek yatırım alanlarının belirlenmesidir.

Uygun yatırım alanları araştırmasının temel inceleme alanı ise “*kuruluş yeri faktörleri*” analizidir. Kuruluş yeri faktörleri, belirli bir üretim biriminin belirli bir coğrafi konuma yerleştirilmesi halinde, söz konusu üretim biriminin maliyeti, satış hasılatı ve sermaye yapısı üzerinde etkili olan tüm konumsal özellikleri kapsar. Başka bir ifadeyle kuruluş yerinin seçimi genellikle işletme giderlerinin en düşük, işletme gelirlerinin en yüksek olduğu yerin belirlenmesi sürecini içerir.

Yatırım projesinde belirlenecek kuruluş yeri, işletmenin amaçlarına ulaşması için gerekli koşulları gerçekleştirebilecek özellikleri taşımalıdır. Bu amaçla, kuruluş yerinin belirlenme sürecinde üç ekonomik unsur (prodüktivite-verimlilik; iktisadilik-ekonomik olma; karlılık-rantabilite) göz önünde bulundurulmalıdır.

Kuruluş yeri seçimine ilişkin verilecek bir karar, tesisin faaliyeti süresince değiştirilmesi zor ve çoğu zaman mümkün olmayan, değiştirilmesi mümkün olduğunda ise çok yüksek maliyetlere katlanılması gereken bir karardır. Kuruluş yeri kararının bu özelliği, ciddi ve isabetli araştırmaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla, kuruluş yeri seçimine etki eden faktörlerin çok iyi bir şekilde tespit edilmesi ve bu faktörlerin kuruluş yeri üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir.

Genel olarak tarımsal karakterin ağırlıklı olduğu Muş ilinde imalat sanayi gelişmemiştir. Muş şeker fabrikasının dışında önemli bir sanayi tesisi bulunmayan il imalat sanayiinde özellikle sermaye birikimindeki eksikliklerden dolayı özel sektör yatırımları yok denecek kadar azdır. İlin sanayisi ve istihdamında kamu sektörünün daha fazla ağırlığı bulunmaktadır.

Ekonomik ve sosyal yapısı büyük oranda tarım ve hayvancılık potansiyeli tarafından belirlenen Muş'ta iktisaden faal nüfusun büyük bir bölümü (%84.5) tarım sektöründe

çalışmaktadır. Ancak tarımsal verimliliğin düşüklüğü sonucu oluşan gizli işsizlik, özel sektörün yeterince istihdam sağlayamaması ve özellikle son zamanlarda kırsal kesimde yaşanan güvenlik sorunu vb. gibi nedenlerle ilden diğer merkezlere göç önemli bir sorun haline gelmiştir.

İlde ayrıca, sanayi birimlerinin daha rasyonel çalışabileceği ve verimliliğin yükselebileceği uygun bölgeler olan, Küçük Sanayi Siteleri ve Organize Sanayi Bölgeleri de henüz inşaat veya proje aşamasındadır. Ancak, inşaatları devam eden organize sanayi bölgesine yönelik, çeşitli sektörlerdeki yatırımlara ilişkin parsel tahsis talepleri özel sektör açısından umut vericidir. Bu nedenle her şeyden önce söz konusu sanayi yatırım bölgelerinin bir an önce tamamlanarak hayata geçirilmesi ilin ekonomik kalkınmasını hızlandıracaktır.

İlde sanayinin gelişmesi açısından yatırıma yönlendirilecek sermayenin mevcudiyeti yanında bu sermayenin yatırım alanlarına özendirilmesi de ayrı bir önem taşımaktadır. Bu da ancak ile yönelik yapısal tedbirlerle mümkün olabilmektedir. Muş'un da içinde bulunduğu kalkınmada öncelikli iller yatırımlarına tanınan bazı teşvikler ilde sanayinin gelişmesi için umut verici uygulamalardır.

Bu çalışmada Muş ili ve yöresinin mevcut ekonomik ve sosyal dengesizliklerine çözüm getirme çalışmaları kapsamında kısa ve orta dönemde yapılabilirliği olası görülen, yeni istihdam alanları yaratabilecek yatırım konusu önerileri geliştirilmiştir.

Muş ili ve yöresinin ekonomik ve sosyal koşulları dikkate alınarak yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler sonucunda, belirlenen yatırım konuları öneri niteliğinde olup, uygulanabilirlikleri teknik, ekonomik ve mali yapılabilirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

Söz konusu yatırım önerilerinin gerçekleşme oranı ise şüphesiz potansiyel yatırımcıların Muş ili ve yöresinde yatırım yapmaya motive edilmesine bağlıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Bayraktar Fulya, *Uygun Yatırım Alanları Araştırması Siirt*, TKB, Araştırma Müdürlüğü, Haziran 1998, Ankara
- Ertuğrul Erdal, *Uygun Yatırım Alanları Araştırması Niğde*, TKB, Araştırma Müdürlüğü, Haziran 1998, Ankara
- Genç Ömür, *Uygun Yatırım Alanları Araştırması Samsun*, TKB, Araştırma Müdürlüğü, Temmuz 1998, Ankara
- *İlgili Resmi Gazeteler.*
- Kafalı M. Ali, *Uygun Yatırım Alanları Araştırması Van*, TKB, Araştırma Müdürlüğü, Eylül 1998, Ankara
- Kandemir Ahmet *Uygun Yatırım Alanları Araştırması Şırnak*, TKB, Araştırma Müdürlüğü, Haziran 1998, Ankara
- KOSGEB, *Doğu Anadolu Bölgesinde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili*, Ankara, 1997
- Sağlık Bakanlığı, *Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı*, 1996
- Şimşek Mustafa, *Uygun Yatırım Alanları Araştırması Sivas*, TKB, Araştırma Müdürlüğü, Haziran 1998, Ankara
- T.C. Başbakanlık DİE, *Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı*, 1992.
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, 1996.
- T.C. Başbakanlık DİE, *Genel Nüfus Sayım Sonuçları 1990*.
- T.C. Başbakanlık DİE, *Tarımsal Yapı*, 1996.
- T.C. Başbakanlık DİE, *Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri*, 1994
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, *İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler*, 1996.
- TEDAŞ, *Türkiye Elektrik Dağıtım ve Tüketim İstatistikleri*, 1996.
- Türkiye Bankalar Birliği, *Bankacılar*, Haziran 1997
- Türkiye Bankalar Birliği, *Bankalarımız 1997*.
- Yörük, Sedat, *Yatırımlarda Devlet Yatırımları*, T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü,